

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
EVANGELICKÁ TEOLOGICKÁ FAKULTA

PROUDY VE VÝCHODOČESKÉM EVANGELICTVÍ
V DÍLE TERÉZY NOVÁKOVÉ

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Autor:	Soňa Sílová
Katedra:	Praktické teologie
Vedoucí práce:	prof. ThDr. Pavel Filipi
Studijní program:	Evangelická teologie
Studijní obor:	Evangelická teologie
Rok odevzdání:	2008

Poděkování

Chtěla bych srdečně poděkovat za laskavý přístup, podnětné připomínky a pečlivé pročítání mé práce především prof. ThDr. Pavlu Filipimu a prof. PhDr. Noemi Rejchrtové. Za trpělivost a podporu velmi děkuji svému manželovi Radku Sílovi a svým rodičům Jitce a Jiřímu Vavrouškovým.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci s názvem „Proudy ve východočeském evangelictví v díle Terézy Novákové“ napsala samostatně a výhradně s použitím uvedených pramenů.

Souhlasím s tím, aby byla zpřístupněna veřejnosti pro účely výzkumu a soukromého studia.

V Praze dne 15. dubna 2008

Soňa Sílová

ANOTACE

Práce se zabývá pohledem české spisovatelky venkovského realismu Terézy Novákové (1853 – 1912) na východočeský evangelický živel s hlavním cílem posoudit relevantnost Novákové jakožto pramene pro zkoumání života a vzájemných vztahů skupin s různým náboženským vyznáním v oblasti vymezené hlavním zájmem spisovatelky. Časově se pak záběr práce kryje se záběrem Novákové. Jde jednak zprostředkovaně o předtoleranční období a náboženskou emigraci let 1720 – 1780, následované stále ještě zprostředkovaně obdobím tolerančním a obdobím rovnoprávnosti s hlavním důrazem na spisovatelčina vlastní pozorování a zkoumání posledních dvou desetiletí 19. století a prvního desetiletí 20. století. Práce zkoumá a hodnotí jak běžně dostupnou beletrii Novákové, tak její rukopisné záznamy odborných, většinou etnograficky zaměřených pozorování v terénu. Hlavní význam práce spočívá právě ve zpracování a zveřejnění archivních materiálů, kterým doposud podobné práce pozornost nevěnovaly.

KLÍČOVÁ SLOVA

Teréza Nováková

církev

Evangelická církev helvétského vyznání

Evangelická církev augsburského vyznání

Římskokatolická církev

blouznivci

hereze

Východní Čechy

19. století

reformace

protireformace

TRENDS IN PROTESTANT MOVEMENT OF EASTERN BOHEMIA IN WORKS OF TERÉZA NOVÁKOVÁ

SUMMARY

This thesis concerns with Teréza Nováková's view on the protestant movement in the region of Eastern Bohemia. Teréza Nováková (born 1853, died 1912) was a Czech realist writer, who had moved to Eastern Bohemia from Prague and started to write about rural way of life. She noticed complicated relationships between Catholics and Evangelicals and this became her main theme. She wrote not only fiction, but she collected ethnographical records as well. The aim of this thesis is to consider Nováková's works as possibly important source of studies about relationship between both the denominations by means of her unpublished documents saved in archives. The time period concerned stretches from 1720 to 1912 with the emphasis on the last two decades of the 19th century and the first decade of the 20th century.

KEY WORDS

Teréza Nováková

Church

Evangelical Church of Helvetic Confession

Evangelical Church of Augsburg Confession

Roman Catholic Church

Heretics

Heresy

Eastern Bohemia

19th century

Reformation

Counterreformation

OBSAH

ÚVOD	1
1. Osobnost Terézy Novákové	3
1.1. Rodina	3
1.2. Dětství a mládí	6
1.2.1. Škola.....	7
1.2.2. Spolky a další vzdělávání.....	9
1.3. Učitelé a přátelé	10
1.4. Teréza Nováková a Karolína Světlá.....	12
1.5. Synové Theodor a Arne	16
1.6. Litomyšl	17
1.7. Praha.....	20
2. Z kritiky díla Terézy Novákové	23
2.1. Kritika literární.....	23
2.2. Kritika pramenné hodnoty	25
3. Zdroje informací používaných Terézou Novákovou	28
3.1. Informace získané z vlastních národopisných studií.....	28
3.2. Josef Chalupník.....	30
3.3. Informace získané ze sekundárních zdrojů	31
4. Náboženské poměry východních Čech v díle Terézy Novákové.....	33
4.1. Vymezení oblasti.....	33
4.2. Stručné shrnutí církevních dějin oblasti.....	34
4.3. Pohled Terézy Novákové na církevní historii a původ náboženských tradic ve východních Čechách	39
4.4. Pohled Terézy Novákové na soužití obyvatelstva rozdílného vyznání ve východních Čechách	45
4.4.1. Pozdrav.....	45
4.4.2. Manželství.....	45
4.4.3. Děti ze smíšených manželství	47
4.4.4. Vesnické školy a učitelé.....	48
4.4.5. Pohřby	50
4.4.6. Hřbitovy	51
4.4.7. Slavnosti.....	52
4.4.8. Vesnice a domácnosti.....	52
4.4.9. Soužití obyvatel různého vyznání	54
4.5. Blouznivci	56
4.5.1. Dělení a označování	56
4.5.2. „Věrouka“	57
4.5.3. Literatura, myslitelé a proroctví.....	59
4.5.4. Vztahy s duchovními oficiálních církví	61
4.5.5. Pronikání nových církví	62
4.5.6. Vlastenectví a socialismus	65
4.6. Profily některých postav v beletristickém díle Terézy Novákové	66
4.6.1. Jan Jílek.....	67
4.6.2. Jiří Šmatlán	69
4.6.3. Děti čistého živého.....	72

4.6.4. Drašar	75
ZÁVĚR	77
Seznam použité literatury	79
Přílohy	82

ÚVOD

Cílem této práce je představit specifika východočeského evangelictví tak, jak je zachytila ve svém díle spisovatelka Teréza Nováková. Již toto prosté shrnutí tématu ukazuje dva fenomény, jejichž stýkání je vlastním obsahem předkládané práce.

Na jedné straně to je víceméně ohraničitelná geografická oblast, ve které byly životy jednotlivců, rodin i celých obcí v nebyvalé míře ovlivňovány napětím způsobeným konfesními rozdíly, a to nejen v době před vydáním Tolerančního patentu, ale v různých obměnách i po něm. Je možno sledovat, ať už místně nebo časově, až nepřehledný konglomerát věrouk, vyznání i postojů dotýkajících se společenského soužití. Sledovat historii, vzájemné prolínání a setkávání různých náboženských hnutí dané oblasti znamená sledovat také vzájemné vztahy mezi lidmi různých konfesí – sice v malém místním měřítku, zato však neobvykle intenzivní. Stejně jako ekumenické hnutí, má i sledovaná oblast „mnohotvárnou historii, v níž se kříží kořeny, vzruchy a protiakce, a cesty a scesty jsou mnohonásobně propleteny.“¹

Na straně druhé je to neobyčejná osobnost spisovatelky, etnoložky, zastánkyně práv žen a občansky angažované ženy Terézy Novákové. Jen shodou několika náhod se Nováková dostala do kontaktu s lidovým náboženským hnutím východočeského venkova a svědectvím o setkáních těchto dvou různorodých světů jsou romány, povídky, cestopisné črty, články, poznámky. Těžko si představit větší rozdíl než byl mezi životní zkušeností Novákové a prostého východočeského venkovana, a přesto nebo možná právě proto se v díle Novákové zachoval barvitý a živý obraz dnes již zmizelého světa. Byla, a mohla vůbec být objektivní, nezaujatou pozorovatelkou? Je možné s jejími záznamy počítat jako s relevantními prameny pro studium a pochopení historie ekumenické myšlenky a vzájemných vztahů lidí různých vyznání v části východních Čech? Domnívám se, že ano, a k potvrzení tohoto stanoviska by měla posloužit tato práce.

Základem práce je důkladné studium pozůstalosti Terézy Novákové uložené především v Literárním archivu Památníku národního písemnictví a v Národopisném oddělení Historického muzea Národního muzea v Praze. Dalším cenným zdrojem je spisovatelčino literární dílo, které se převážně týká právě zkoumané oblasti a dané

¹ Neuner, Peter. Ekumenická teologie. Praha 2001, str. 32

problematiky. Poměrně značný prostor je věnován přímo osobě Terézy Novákové, protože jedině pokud bude ukázáno, jaké myšlenkové proudy ovlivňovaly její pohled na svět, čím bylo charakteristické prostředí, ze kterého pocházela, a s jakými lidmi se setkávala a spolupracovala, může být alespoň částečně objektivně posouzena hodnověrnost a význam jí shromážděných pramenů. Snaha pochopit vnitřní svět Novákové je důležitá především proto, že poznámky a zápisy z její pozůstalosti jsou v převážné většině studijním materiálem sloužícím autorce jako zdroj informací pro nejrůznější články a také její literární tvorbu, nejedná se tedy o propracované a k vydání připravené statě. Mnohé z toho, co by přidala jako vysvětlující dodatky, je třeba si domýšlet v intencích jejích dalších prací a v souvislosti s jejími názory a zkušenostmi.

Stejně tak důležité bude povšimnout si, z jaké sekundární a v té době dostupné literatury čerpala a jak hodnotila práci svých předchůdců či současníků zabývajících se fenomény náboženského života východočeského venkova.

V tomto bodě se již budou úzce stýkat obě nosná témata práce – Nováková a místní náboženská hnutí. V interakci s Novákové záznamy bude zmíněna historie církve v dané oblasti, tehdejší i víceméně současné názory na původ zdejších specifických projevů náboženství, formy vzájemného soužití lidí odlišných věrouk, charakteristiky významných osob, vůdců náboženských hnutí i zdrojů, ze kterých tato hnutí čerpala podněty k promýšlení a praktickému prožívání toho, co pokládala za důležité.

1. OSOBNOST TERÉZY NOVÁKOVÉ

Život a dílo Terézy Novákové překvapuje, zvláště při hlubším studiu, svou pestrostí. Tato pestrost se projevuje už v podnětech, které Nováková přijímala od útlého dětství a se stále zvyšující se intenzivností pokračuje po celý její život. Mnozí ji znají jako spisovatelku několika románů z východních Čech, méně je pak známo, jakou pečlivost věnovala studiu pramenů a ostatních podkladů, a to nejen v případě svých odborných prací, ale i u beletrie, která se tak vedle čtenářova zážitku z uměleckého díla sama stává cenným zdrojem informací o životě lidí v „nejvýchodnějších Čechách“. Ale nejen spisovatelka, také popularizátorka praktického prosazování rovnoprávnosti žen u nás, významná etnografka, překladatelka, osvětová pracovnice, přítelkyně dlouhé řady významných osobností nejen české kultury a v neposlední řadě také milující manželka a matka nesoucí trpělivě těžké ztráty svých nejbližších – to vše je Teréza Nováková.

1.1. Rodina

Prvním vlivem, který působí na utváření každého člověka, je vliv jeho rodičů. Nejinak tomu bylo i u Terézy Novákové, rozené Lanhausové. Narodila se 31. července 1853 v Praze v Žitnobranské (dnes Žitné) ulici, v místě až symbolicky naznačujícím její budoucí směřování. Jednalo se totiž o místo působení „České školy“ založené dr. Karlem Slavojem Amerlingem, zvané také „Budeč“.

Kořeny její rodiny byly, v určitém – jak uvidíme pouze zdánlivém – kontrastu k jejímu pozdějšímu působení, téměř výlučně německé, respektive německo-židovské ze strany matky. Její otec František Lanhaus, úředník České spořitelny, byl z rodiny pocházející údajně z Porýnska, ale hluboký vliv na něm zanechala studia na pročesky vlastenecky orientovaném gymnáziu v Hradci Králové. K tomu přistupovalo jeho hudební nadání a záliba v jak tehdejší světové hudbě, tak i tvorbě české, a to nejenom nové, ale také v lidových a národních písních. Avšak vzhledem ke své povaze a společenskému postavení, ale také tehdejším poměrům, své vlastenectví veřejně neprojevoval. Svým vlastním, jeho povaze odpovídajícím,

a přesto silným vlivem působil na svou nejstarší dceru. Zpočátku to byly především české lidové písně, které sám s oblibou hrával a jimž učil i Terézu, kromě nich ovšem to byla i hudba Bachova a Mozartova, která u nich byla často k slyšení. Později spolu podnikali výlety s vlasteneckým zaměřením po památných místech Prahy a jejím okolí. Albert Pražák uvádí, že zvláště Staroměstské náměstí se svou vzpomínkou na popravu sedmadvaceti českých pánů na Terézu Novákovou hluboce zapůsobilo.² Nebude snad daleko od pravdy tvrzení, že to byl jeden z podnětů vedoucích později Novákovou ke studiu české historie, zvláště česko-bratrské, stejně jako k postupnému pochopení sebe sama jako člověka, kterému je určeno působit ve prospěch ostatních i za cenu velkých osobních obětí.

Terézina matka Ernestina, či Arnoštka, pocházela z židovské, po konvertování ke křesťanství zcela německé rodiny Deutschových, původně z Jihlavy, která se ale záhy přestěhovala do Vídně, s jejímž kulturním prostředím zcela splynula. Byla to žena pravděpodobně velmi nadaná a na svou dobu vzdělaná, se sklony k nekonvenčnímu chování a zvláště smýšlení. Ona to také byla, kdo měl na Terézu v dětství snad nejsilnější vliv. Zajímavé je si poslechnout, jak o své babičce píše literární historik Arne Novák, který ji osobně nikdy nepoznal (narodil se r. 1880, Arnoštka zemřela r. 1879): „Moje babička Arnoštka, krasoduchá paní jemného vtupu a vzdělaného vkusu...byla...vůbec nevšední, nešťastná žena, která poněkud svrchu pohlížela na praktické potřeby životní a nacházela útěchu v oblastech kulturních.“³ Je více než pravděpodobné, že zřetelný obdiv ke své babičce vstřípila Arnemu jeho matka. Sama Teréza Nováková vyjádřila cit chovající ke své matce slovy: „...roku 1879 našli mou matku, vášnivě milovanou, mrtvou na prahu pokoje... Podporována jsem byla jen něžnou láskou svého chotě..., jenž nastoupil na místo mé matky a chránil někdejšího jejího vyhýčkaného miláčka.“⁴

Matka Terézy Novákové, jejíž mateřštinou byla němčina, se nikdy zcela česky mluvit nenaučila a také její dcera, pozdější obdivovatelka svérázného východočeského nářečí, do čtyř let mluvila pouze německy, až poté ji otec začal učit i češtině. Arnoštka Lanhausová se živě zajímala o dění v české společnosti zažívající v 60. letech 19. století pozoruhodný kulturní a společenský rozkvět a s jejím zápasem o národní uvědomění vřele sympatizovala. Vídní odchovaná Arnoštka Deutschová si

² Albert Pražák, Teréza Nováková, v Královny, kněžny a velké ženy české, red. Karel Stloukal, Praha 1940

³ Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str.11

⁴ Teréza Nováková, Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 9

do Prahy přinesla to nejlepší, co německá kultura poskytovala. Arne Novák píše o Deutschově rodině, že „vyšli z ní bankéři, úředníci železniční a obchodníci ve starorakouském slohu, dcery blouznily o Hradním divadle a vdávaly se za rakouské úředníky.“⁵ Tento zájem o divadlo se později projevil také u Terézy. Také v širší rodině Deutschových se pak velice často vyskytovala zaměstnání či působení jako novinář, dramatik či spisovatelka. Arne Novák dále píše, že ačkoli se svým konvenčním sňatkem musela matka Terézy Novákové vzdát svých vídeňských uměleckých snů, přesto nezahořkla a její mysl zůstala obdivuhodně otevřená všem projevům také české probouzející se kultury. „Dva drobné rysy osvětlují jasně pronikavou samostatnost jejího smýšlení: r. 1870 postavila se ve francouzsko-německé válce s rozhodnou důsledností na stranu poražených, a když počala vycházeti v překladu Tolstého ‚Vojna a mír‘, rázem vycítila v horoucím obdivu jedinečnou velikost spisovatelovu.“⁶ Podobnou předvídavost projevila později i Teréza Nováková ve své netajené oblibě Henrika Ibsena, jenž ve svých dramatech dával nadčasově prostor ženám jako hlavním hrdinkám.

Dalšími z oblíbenců Arnošky Lanhausové byli výmarští klasikové, spisovatelé J. W. Goethe, F. Schiller, z hudebních skladatelů pak J. S. Bach, F. Liszt, R. Strauss a především Richard Wagner, jehož hudba se stala Teréze Novákové osobně drahou, a která jí pomáhala překonávat nejtěžší rány jejího života. Svědčí o tom osobní vyznání v předmluvě k Drašarovi: „Ještě když psala jsem první kapitoly tohoto smutného románu, očekávala jsem, že roztříští mne každou chvíli vlny života, - a pak ještě často - často - - A nestalo-li se tak dosud, drží-li pohromadě ‚plaňky a hřeb svorný‘ té bludné lodičky, - jest to působením jednoho, jehož mohutným korábem zmítaly vlny zajisté ještě krutší a vyšší, a jenž mocnou, téměř božskou rukou dovedl jej vyvésti na hladkou tišinu v nebeské záři západu, na příklad a posílení všem. Jeho geniu, GENIU RICHARDA WAGNERA, připisuji s bolestnou vděčností tuto práci.“

Jako z nejtemnějších hloubek zoufání k oblakům krásy povznášely mne tóny Tristana a Prstenu a předpodstatňovaly byly mé vlastní, tak hudba jeho mistrů pěvců, ten Hans Sachs, jenž, znázorňuje vykoupení svého tvůrce, s úsměvem resignace

⁵ Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str. 11

⁶ Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str. 11, 12

pohlíží na marnost všeho a dovede obětovati i nejdražší sny o štěstí, - učili mne jíti dále životem třeba v mukách, pracovati, neklesati, neklesati alespoň trvale.“⁷

Teréza měla ještě tři mladší sourozence Ludvíka, Marii a Ferdinanda. Co se týče vzdělávání dětí, Arne Novák píše, že Arnoštka Lanhausová „posílala syny do českých obecných i středních škol, dcery do ústavů vedených v duchu česky vlasteneckém a s radostí navštěvovala s nimi společnosti české.“⁸ Nejbližší vztah má Teréza k sestře Marii, která je v litomyšlské matrice narozených uvedena vedle jejich otce Františka jako kmotra některých dětí Novákových,⁹ dokonce u Novákových nějaký čas žila, později se přestěhovala ke strýci do Rakouska.¹⁰

V tomto vzácně osvíceném a názorově jednotném prostředí Teréza vyrůstala, což mělo na její pozdější vývoj jistě nemalý a blahodárný vliv. Arne Novák píše: „Teréza Nováková pocházela z rodiny německé krve, nikoliv však smýšlením,“ a jinde opět „...samo češství...vyvíjelo se u Terézy Novákové velmi složitě, rozšiřujíc a prohlubujíc svůj obsah.“¹¹

1.2. Dětství a mládí

Sama Nováková se charakterizuje jako zázračné dítě, zvládající vše dříve, než bylo zvykem, ale její brzký a nadějný vývoj přerušila dlouhotrvající spála, jejíž následky pociťovala obzvlášť citelně do svých osmnácti let, a některé pravděpodobně až do konce života. Přes její nesporné nadání to nebylo pro Terézu Novákovou zásluhou její nemoci lehké období, sama to říká slovy: „...všecko moje vědění těžce bylo vydobyto a jen úspěchy mé při učení, vášeň čtenářská a nade vše něžná láska mé matky, jejíž jsem byla do konce jejího života výhradním miláčkem, učinily, že jsem vůbec ráda žila.“¹² Z tohoto úryvku také částečně poznáváme Terézu Novákovou jako člověka velmi citlivého a citového, spíše pesimistického založení, což je více než patrné i z jejích, zvláště raných, literárních prací. Je ovšem nutno poznamenat, že přes veškeré tyto snad vrozené dispozice se u ní nikdy neprojevuje dlouhodobější rezignovanost nebo úplná beznaděj. Své občasné deprese projevující

⁷ Teréza Nováková, Drašar, Praha 1959, str. 8

⁸ Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str. 11

⁹ SOA Zámorsk, matrika narozených v Litomyšli, č. 5402 N a 5404 N

¹⁰ Věra Vrzalová, vysvětlivky k Teréze Novákové, Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 380

¹¹ Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str. 10

¹² Teréza Nováková, Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 8

se zvláště po tragických událostech v její rodině naopak přímo léčila usilovnou systematickou prací.

1.2.1. Škola

Do školy začala Teréza Nováková docházet velmi brzy, roku 1859, kdy jí bylo šest let. Onou školou byl dívčí ústav založený při „Budči“ dr. Karla Slavoje Amerlinga (1807-1884) a vedený jeho manželkou Františkou Svatavou Amerlingovou (1812-1887) v letech 1845-1870.

Okolnosti založení tohoto ústavu jsou zajímavé a zároveň určují styl výchovy jemu svěřených dívek. Souvisejí se založením Spolku Slovanek v revolučním roce 1848. V jeho stanovách v § 8. se říká: „Přání spolku jest, aby dítko od názoru k představám, pak k pojmům o předmětech své vlasti postupovalo, pak i s cizinou se seznámilo a k naukám užitečným a k přemýšlení navedeno bylo tak, aby si o všem zprávu dáti mohlo, a konečně v roku posledním o pravém cíli člověka, o pravdě, kráse a ctnosti s čistě lidského hledišť se poučilo.“¹³ Spolek Slovanek tak navazoval na dědictví Jana Amose Komenského, které zvláště po r. 1848 ožívalo. K. S. Amerling uvítal jak založení tohoto spolku, tak zvláště jeho návaznost na myšlenky Komenského, na základě čehož napsal článek Úsudek Ámosa Komenského o vychovávání mládeže ženské a Spolek Slovanek, který vyšel 2. ledna 1849 v Národních Novinách. V tomto článku také cituje z Komenského Didaktiky: „I ženské pohlaví ke všelijakému umění maudrosti právo má.“¹⁴ Z navázané spolupráce Spolku Slovanek s Amerlingovými vzešel právě dívčí ústav, který byl připojen k již dříve fungujícímu ústavu Amerlingové.

Z výše uvedeného je patrné, že ve vyučování byl kladen velký důraz na vlastenectví, uvědomování si slovanství a tím i na studium historie a české literatury. Takto řečeno se jeví škola paní Amerlingové jako jednoznačně kladně působící ve prospěch uvědomění mladých dívek. Na svou dobu také šlo když ne přímo o revoluční, tak jistě o záslužný počin věnovat se výchově dívek, ale přinejmenším poněkud problematický byl nekritický přístup k českým dějinám, což se nejmarkantněji projevilo v pěstované úctě k Rukopisům. Arne Novák k tomu říká: „...na ústavě vyučovalo se sice některým předmětům německy, ale celý duch tu byl

¹³ Anna Císařová Kolářová, Žena v jednotě bratrské, Praha 1942, str.379

¹⁴ Anna Císařová Kolářová, Žena v jednotě bratrské, Praha 1942, str.379

vlastenecký ve smyslu staršího historického romantismu: mnoho se pěstovaly starší dějiny, vlastivěda a česká mluvnice, též hodiny zpěvu podporovaly lásku k národnosti. Amerlingovské češství více obrácené ke kultu minula než k přítomné skutečnosti, bylo velmi sentimentální, ba namnoze přímo ilusionistické: horovalo se o dávné slávě české, hlavně v době přemyslovské a lucemburské, přednášely se skladby domnělých staročeských Rukopisů, opěvovala se písněmi romantiků ze školy Čelakovského krása a velikost vlasti i pohotová odvaha položit za ni život – setrvačností udržovaly se takto v dívčí mládeži národní ideály předbřeznové...“¹⁵ Zajímavý je úsudek Boženy Němcové zaznamenaný v jejím dopise Veronice Vrbíkové z 22. ledna 1851: „Slyšela a četla jsi beztoho také o tom ústavu dívčím paní Amerlingové; kladly jsme velké naděje v ni, ač kdo ji lépe zná, předpovídal, jak to vypadne. Učí se tam ty děvčata toho mnoho, jenže ze všeho nic nevědí, a to, na čem záleží budoucí naše blaho, na to se nehledí. Když se má duše zkazit, ať se to stane po česku nebo po německu, co na tom záleží, ba skoro lépe, aby to po německu stalo se, snad by se to děti tak nechytlo. Jezuita vládne paní Amerlingovou, Amerlingová zase ústavem, kde se vychovávají ty naše naděje! Nemusím ti dále vykládat, jaké to bude vychování, kde se vloudil jezuita. – Bída je to, má drahá duše, velká bída!“ a jinde, v dopise A. V. Šemberovi z 18. srpna 1951, zase: „Žádná praktičnost v tom není a jezuité vládnu celým ústavem, a jim jsou Amerling i ona (Amerlingová) zcela oddaní. Ty holky jsou samá přetvářka, samá citlivost a ideálnost, samá afektace, srdce jim jen ustavičně pro vlast a národ hoří, a zatím, nahlédnete-li blíže, je to prázdnota holá.“¹⁶ A je pravdou, že Němcová mohla mluvit z vlastní zkušenosti, neboť tři její děti Jaroslav, Dora a Hynek Budeč navštěvovali. Faktem také je, že některé posledně jmenované vlastnosti a jednání se u mladé Terézy Lanhausové projevovaly. Otázkou zůstává, do jaké míry se jednalo o vrozené dispozice zvláště po matce, a do jaké míry šlo o vypěstované návyky z dívčího ústavu.

Sama Nováková píše, že zde získala základ svého vědění, za který děkuje tamějšímu učiteli V. Cardovi, „jenž mi byl učitelem přísným, ale znamenitým.“¹⁷ O Amerlingových říká: „U pí. Dr. Amerlingové a jejího slovného chotě též

¹⁵ Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str. 12, 13

¹⁶ Božena Němcová, Dopisy lásky, Praha 1971, str. 80, 90

¹⁷ Teréza Nováková, Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 7

mnohému jsme se učily.“¹⁸ Zdá se, že přínosem bylo pro Terézu Novákovou ani ne tak přímo to, že navštěvovala tento ústav, jako spíše, že se na něm setkala s několika mladšími učiteli, kteří působili více ve smyslu liberalismu českého konstitucionalistického hnutí, a kteří uváděli vlastenectví v soudobý kontext. Snad díky nim se i Nováková postupně vymaňovala z přílišného blouznivého sentimentu a získávala reálnější náhled na dění v české společnosti. Z nich vynikal především básník H. V. Tůma, pozdější ředitel gymnázia v Uherském Hradišti, který působil v ústavu v posledním roce Teréziny docházky v letech 1867-1868 „jenž velmi působil na moje vlastenecké vědomí, přednášeje ponejvíce o české literatuře a nabádaje nás k horlivé četbě.“¹⁹ Jako dalšího svého učitele jmenuje vedle svého otce i jeho kolegu Gustava Pflagra Moravského.

Požadavek horlivé četby plnila Teréza Lanhausová velmi pilně, o čemž svědčí pečlivé soupisy přečtené literatury v jejích denících z mládí.²⁰ Kromě již zmiňovaných pohádek tam figurují postavy české klasické literatury jako Božena Němcová, Karolína Světlá, Svatopluk Čech, Gustav Pflagr Moravský a Chocholouškův Jih. Z německé literatury vyniká Friedrich Schiller, o kterém Nováková napsala, že „byl a zůstane tento spravedlivý Germán mým vyvolencem.“²¹

1.2.2. Spolky a další vzdělávání

Kromě školy navštěvovala v letech 1885-1886 Sokolovnu neboli, jak sama uvádí, „ústav Tyršův“, s otcem podnikala výlety po Praze a okolí, brzy také začala poznávat muzea s jejich sbírkami, českou hudbu, navštěvovala Prozatímní divadlo. Mimoto ji v r. 1870 uvedla Sofie Podlipská, jejíž sestry Karolíny Světlé i jí samotné si Teréza Nováková po celý život nesmírně vážila, do Amerického klubu dam založeného Vojtěchem Náprstkem a sídlícího v jeho domě U Halánků. Právě návštěvám Amerického klubu dam vděčila za rozšíření svých obzorů a seznámení se se světovým děním. Právě zde se také pravděpodobně setkala s otázkou ženy ve společnosti, neboť sám V. Náprstek byl, nepochybně vlivem svého amerického pobytu, příznivcem hnutí za rovnoprávnost mužů a žen.

¹⁸ Teréza Nováková, *Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly*, Praha 1961, str.7

¹⁹ Teréza Nováková, *Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly*, Praha 1961, str.7

²⁰ Blanka Nesvadbová, *doslov ke knize Teréza Nováková, Zrcadlení*, Albatros 1981

²¹ Teréza Nováková, *Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly*, Praha 1961, str.11

Dalším zdrojem inspirace pro její vývoj bylo studentské prostředí, v němž se seznamovala s nejrůznějšími názorovými proudy, jimiž byla tehdejší doba nabita, a jehož zábav se často zúčastňovala. Její syn Arne píše: „...v létech 1869-1876 měla Teréza Lanhausová, která vynikala pikantním zjevem a duchaplnou vervou, mnoho smyslu pro zábavy a pro flirt, což bylo v rozmarném rozporu s její byronovskou rozervaností.“²²

Své vzdělání si doplňovala i soukromě, jednalo se především o francouzskou konverzaci, hru na klavír, ale především výuku angličtiny, „ku které řeči jsem nad jiné přilnula.“²³ Po celý život Terézy Novákové byl patrný vliv anglické kultury a zvláště literatury, kterou četla v originále.

Významným mezníkem v jejím životě byla svatba s dr. Josefem Novákem (1847-1907) 5. srpna 1876, s nímž se zasnoubila o dva roky dříve. Jejich vztah byl jedním z těch vzácných, kdy se oba manželé vzájemně doplňují a jeden druhého obohacují. Manžel byl pro Terézu Novákovou tím, kdo svou umírněností poněkud brzdil její někdy až přemrštěný romantický rozlet, projevující se zejména v jejích nejranějších pracích, zároveň jí byl později moudrým rádcem při koncipování jejích vyzrálých literárních počinů. Ve svém manželu se také poprvé setkala s vlastenectvím pramenícím z původních českých venkovských tradic, neboť Josef Novák pocházel z chudé rodiny z jižních Čech a svého postavení se přes svůj talent musel dopracovat nevšední pílí a za cenu mnohých obětí, což bylo něco zcela nového pro dobře situovanou a zhýčkanou mladou dámu, která i své vzdělávání zvládala poměrně snadno a mohla čekat a také čekala šťastný život.

1.3. Učitelé a přátelé

Teréza Nováková se příznivou shodou okolností měla možnost nejen seznámit, ale z velké části se i přátelsky stýkat s většinou významných osob tehdejšího společenského života. Zpočátku to bylo díky rodině, kde „většina známých náležela německé společnosti pražské, ale celá rodina horovala pro politické snahy českých stran – zdá se, že Arnoštka Lanhausová, která byla v domě

²² Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str. 15

²³ Teréza Nováková, Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str.8

osobností vůdčí, cítila, která v českém táboře jest budoucnost kulturní a životní, a měla dosti odvahy pro poznání to zřící se vztahů a svazků minulostních.“²⁴

Kromě výše popsaného dívčího ústavu F. S. Amerlingové a osobností, se kterými se tam potkala, to byl především Americký klub dam. Právě účast na setkáních klubu byly určující pro seznámení se s realistickým přístupem k národní otázce, zároveň je více než pravděpodobné, že zde se seznámila s tématem, které ji bude až do konce života zajímat, jemuž bude věnovat neutuchající úsilí. Tímto tématem byla otázka rovnoprávnosti žen, do jejíž popularizování se nejvýrazněji zapojila po přestěhování Novákových z Litomyšle do Prahy v roce 1895. Také poslední její literární dílo, *Genialita citu*, se zabývalo řešením ženské otázky.

Vyjma raných dětských pokusů básnických bylo dalším obdobím literárním u Terézy Lanhausové údobí let 1868 a 1869, kdy „dala jsem se do toho ‚vázně‘, jak jsem myslila, a také jako šestnáctiletá poslala red. Květů V. Hálkovi sbírku svých hrozných veršů“²⁵, jak toto své dílo hodnotí v roce 1893. Dále píše, že ač nebyly otisknuty, přesto se jí dostalo laskavého povzbuzení, které dnes nemůže pochopit. Faktem je, že tehdy ji být laskavá, přesto odmítavá odpověď urazila, takže dalšího psaní zanechala, ačkoli byla vyzvána zaslat další ukázky své práce.

Pokud se týče oblíbenců v literatuře a těch, ze kterých čerpala inspiraci, ba ji přímo vedli k samostatné literární činnosti, nechme promluvit samotnou Terézu Novákovou: „Paní Světlá jest již od mládí vedle Svatopluka Čecha mým miláčkem v české literatuře;...V anglické oblíbencem mým jest Charles Dickens, jehož knihy mi učarovaly, rovněž jako básnická bytost Byronova a Swiftova. Z Němců po příkladě své matky již v dětství přilnula jsem k Schillerovi...“²⁶

Z rozsáhlé korespondence Terézy Novákové je možno poznat, jak široký byl okruh lidí, se kterými byla v kontaktu. Jsou to stovky jmen známých osobností, zdaleka ne jen českých. Soupis literárního archivu Památníku národního písemnictví uvádí u dochované přijaté korespondence 190 jmen či korporací a čítá 1938 dopisů.²⁷

Mezi mnohými jmenujme například Josefu Náprstkovou (1838 - 1907), manželku Vojtěcha Náprstka, kterou Nováková poznala v Praze již za svého mládí, později se Novákoví a Náprstkoví spřátelili a navštěvovali. Nejvíce je ovšem

²⁴ Arne Novák, *O Teréze Novákové*, Česká Třebová 1930, str. 12

²⁵ Teréza Nováková, *Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly*, Praha 1961, str. 10

²⁶ Teréza Nováková, *Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly*, Praha 1961, str. 11

²⁷ Soupis osobního fondu Arne Nováka a Terézy Novákové, *Literární archiv Památníku národního písemnictví v Praze*, Praha 1997, str. 61-69

spojovala spolupráce, při které Teréza Nováková coby velmi pečlivá národopisná sběratelka přispěla do vznikajícího Národopisného muzea dlouhou řadou exponátů. Této činnosti se týká čtrnáct zachovaných dopisů mezi oběma ženami.

Živou korespondenci vedla Nováková také s Eliškou Krásnohorskou (1847-1926), s níž ji pojila jednak práce literární, neboť některé práce Novákové vyšly v Ženských listech, jichž byla Krásnohorská redaktorkou, a kromě toho zájem o ženské hnutí, zvláště ve spolku Minerva.

Upřímné a plodné přátelství bylo také mezi Novákovou a Aloisem Jiráskem (1853-1930), datované od počátku litomyšlského pobytu Novákových. Oba byli stejného stáří i zájmů, ke spolupráci na vydání Ottových Čech Novákovou vybídl v r. 1898 právě Jirásek, který toto vydání redigoval.

Nadšený obdiv chovala Teréza Nováková k Svatopluku Čechovi (1846-1908), jenž byl přítelem Josefa Nováka. Kromě dalších spoluprací to byl právě S. Čech, kdo na vlastní žádost autorky poradil, jak přepracovat a upravit román Jan Jílek, což také Nováková k prospěchu díla udělala.

Z dlouhé řady dalších jmen je možno jmenovat např. básníka Adolfa Heyduka, s nímž ji spojoval jeho rodný kraj (narodil se v Předhradí – Rychmburku), a jenž jí byl inspirací k jednomu z jejích posledních děl V rychmburském parku, básníka Otakara Theera, přítele Arneho Nováka, herečku Hanu Kvapilovou, která na vybídnutí Novákové napsala studii Žena v umění dramatickém, překladatelku Marii Kalašovou, přítelkyni Julia Zeyera, historika a národopisce Čenka Zírta, který byl docentem české filozofické fakulty UK „pro obor všeobecných kulturních dějin se zřetelem k zemím evropským“, spisovatelku Růženu Svobodovou...

Jak je vidět, Teréza Nováková se účastnila kulturního života velmi aktivně, z dopisů je také patrné, že její přátelé a spolupracovníci si jí povětšinou nesmírně vážili. Z těchto i dalších jmen vyplývá, že Nováková udržovala kontakty snad s každým, kdo v její době v kulturní společnosti něco znamenal.

1.4. Teréza Nováková a Karolína Světlá

Karolína Světlá (1830-1899) zaujímá u Terézy Novákové zvláštní místo, a to jak v životě osobním, tak tvorbě literární. Sama ji nazývá, jak už bylo výše napsáno, svým miláčkem v české literatuře.

První setkání Terézy Novákové s Karolínou Světlou bylo přes nadšenou četbu jejích povídek a románů, které mladé obdivovatelce májovců přirostly k srdci. Pokud ne dříve, pak osobně se setkali jistě v Americkém klubu dam, kam Terézu roku 1870 uvedla právě sestra Karolíny Světlé Sofie Podlipská. Obě sestry byly v té době již přes dvě desetiletí v centru českého vlasteneckého a kulturního dění a byly blízkými přítelkyněmi další Terézou obdivované ženy, Boženy Němcové, měly proto jistě na mladou Terézu Lanhausovou nemalý vliv. Roku 1871 měla Světlá v Americkém klubu dam přednášku spojenou s předčítáním svého díla z ještědského prostředí Námluvy, ve které se zmínila „jak přese všecku radu opáchnou vždy jen a jen do drahého svého Ještědí zajíždí, snažíc se zachrániti ještě vše, co z původních rysů a zkazek našeho lidu zbylo.“²⁸ Pro Novákovou to mohlo být první setkání s národopisnou prací v jejím životě.

Světlá si musela svůj vlastenecký postoj ve své rodině vybojovat, neboť zpočátku toto snažení nepodporovala, což se ale později změnilo. V tom je odlišnost od Novákové, která vyrůstala v rodině, kde jí byl naopak vštěpován zájem o národní hnutí. Tato diferenciací byla způsobena zcela jistě odlišností dobových poměrů, ve kterých obě spisovatelky vyrůstaly.

Co se týče výše avizovaných podobností, pak vzato chronologicky to byl literární zájem projevující se od raného dětství jak četbou, tak vlastními psanými pokusy. Mezi to patří také řada osobností české i světové literatury, ke kterým chovaly obě obdiv, z mnohých možno uvést Boženu Němcovou, Vítězslava Háška, Svatopluka Čecha, ze zahraničních především George Sandovou, Charlese Dickense, Henrika Ibsena, Lva Nikolajeviče Tolstého, George Eliotovou... Později pak šlo o shodu v mateřském utrpení, první a poslední dítě manželů Mužákových, dcera Boženka, pojmenovaná po Boženě Němcové, zemřela po čtyřech měsících života. Pro Karolínu Světlou to byl tak otřesný zážitek, ze kterého se vzpamatovávala po čtyři roky nepřetržitého zoufalství, ze kterého ji alespoň částečně vysvobodila literární tvorba. Podobnost zvláště s posledními lety života Terézy Novákové, kdy jí usilovná práce pomáhala překonávat bolest z hromadících se ztrát jejích nejbližších, je až zarážející.

Zajímavou shodou je také první reakce na místa, která se měla stát těmto ženám inspirací a jakýmsi duchovním domovem. Na Světlou, která manželovo rodné

²⁸ Teréza Nováková, Karolína Světlá, její život a spisy: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str.120

Podještědí navštívila krátce po smrti jejich dcery, nemohl pro zármutek působit svéráz ještědské krajiny a jejího obyvatelstva, stejně jako na Novákovou, která zprvu vnímala Litomyšl a okolí jako místo svého vyhnanství, a později jí pro rodinné závazky zůstával půvab kraje dočasně skryt. Obě spisovatelky musely nejprve vztah k těmto místům najít, aby pro ně mohla být bohatou inspirací.

Již zmiňovaná přednáška o Karolíně Světlé, kterou Teréza Nováková pronesla roku 1882 v Litomyšli, měla pro ni dalekosáhlé důsledky, ovšem v kladném slova smyslu. Jednak se tím přiznala k programu Světlé, jednak otisk této přednášky v poličské Jitřence dal podnět ke vzájemné korespondenci, z níž se zachovalo na sto dopisů Karolíny Světlé, ale žel pouze čtyři Terézy Novákové.²⁹

„Soustavná činnost mé matky,“ říká Arne Novák, „počíná se rokem 1882; nelze dosti důrazně vytknouti, že ji Karolina Světlá netoliko podnítila, ale i určovala svými zásadami.“³⁰ Pro samotnou Novákovou to byl zážitek, který popisuje slovy: „To vlastně bylo příčinou mé ‚spisovatelské‘(?) dráhy. Vzácná paní dopsala mi, ku další činnosti mne nabádala – byla jsem bezsebe nad listem, který ještě teď jen s pohnutím béru do ruky. Váhala jsem uposlechnouti, nedůvěřovala jsem sobě – a konečně přece tak učinila.“³¹

Nejpodstatnější ale byla zcela jistě shoda názorová mezi oběma ženami. K tomu se vyjádřit jistě je nejpovolanějším opět Arne Novák: „Teréza Nováková podivovala se arcit' nade vše velkým ještědským románům básnířčiným a uctívala v jejich nadživotních hrdinách stejně mravní heroismus jako rázovité češství, ale na začátku svého literárního působení vyznávala rozhodně ony tendence, ke kterým K. Světlá dospěla v posledním období svého tvoření: básník vykonává svým dílem mravně národní poslání, posiluje ochablou vůli, určuje správný směr myšlenkám, ztělesňuje dějem a dialogem řešení problémů, které právě v oné chvíli zaměstnávají mysl jeho rodáků a čtenářů.“³²

Dopisy, které si Světlá vyměňovala s Novákovou „ukazují, jak shodný byl jejich názor na problémy tehdejšího kulturního dění i cíl ‚osvětlovat důležité otázky ve prospěch českého lidu.‘ Pod tímto zorným úhlem oceňovala Karolína Světlá na

²⁹ Věra Vrzalová, vysvětlivky k Teréza Nováková, Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 366

³⁰ Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str. 16, 17

³¹ Teréza Nováková, Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 10 – 11

³² Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str. 17

rozdíl od Elišky Krásnohorské i literární počátky své mladší vrstevnice a byla jí hlavní oporou proti nepřízni kritiky.³³

Dalším ze styčných bodů byl smysl pro dobročinnost a ženská otázka s důrazem na nutnost vzdělávání dívek. Nováková v tomto ohledu působila ve Spolku paní a dívek v Litomyšli, Světlá nejprve v Americkém klubu dam, později založila Ženský výrobní spolek, ve kterém pracovaly ženy, které se dostaly do existenční tísně. Karolína Světlá byla také první redaktorkou Ženských listů, poté jimi byly Sofie Podlipská a Eliška Krásnohorská.

Pozorování lidové moudrosti, zbožnosti a především přetváření česko-bratrského odkazu u Karolíny Světlé jistě působily i na podobný pohled na tuto problematiku u Terézy Novákové, ač je nutno přiznat, že tato věnovala mu značnější pozornost.

Úctu své učitelce projevila Nováková onou litomyšlskou přednáškou, kromě ní ovšem také dalšími články, především však literární prací „Karolína Světlá, její život a spisy“ z roku 1890. Vášnivě zde pronáší oslavnou chvalořeč na svoji oblíbenkyni, z náznaků se zdá, že Světlou obhajuje před kritiky jejího soukromého života: „Ale nejenom vlastenky, Světlá jest i vzorem ženy. Nikdy nevyskytl se v životě jejím okamžik, na který s nevolí bylo by pomýšleti, na obrazu jejím není poskvrný, není stínu. Jejím biografovi není omlouvati cosi z žití minulého... Jen ten, kdo ví, jak rádo široké obecnstvo, zvláště mužské, hodí kamenem po postavě neobyčejné ženy, ženy umělkyně, dovede oceniti nesmírnou zásluhu, kterou získala si Světlá o ženskou naši otázku svým vzorným, jako křišťál čistým životem. A že nebyla to duše chladná, střízlivá, srdce flegmaticky v nadrech bijící, která takto ve vznešenosti neporušené, jen za nesmírnými, ideálními cíli žití se nesla, - o tom přesvědčili jsme se všichni z děl jejích...“³⁴

V těchto řádcích, v korespondenci, v některých člancích i v beletristickém díle poznáváme autorku jako oddanou obhajovatelku svých oblíbenců. Tento přístup se vyskytuje dosti často a je povětšinou snadné rozpoznat přes všechnu snahu o realistické líčení, kdo je spisovatelčiným „chráněncem“, kdo nejlépe odpovídá její představě kvalitního člověka. Taková postava často nese nejen názory autorky, ale také osudy postavy alespoň částečně odpovídají osudům své tvůrkyně.

³³ Věra Vrzalová, vysvětlivky k Teréza Nováková, Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 366

³⁴ Teréza Nováková, Karolína Světlá, její život a spisy: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 127

1.5. Synové Theodor a Arne

Mluvíme-li zde o osobách, které zásadním způsobem ovlivňovaly Novákovou a její dílo, nesmíme zapomenout na její nejbližší. Nejprve to byl její manžel, dr. Josef Novák, který jako profesor češtiny a klasické filologie byl jistě schopen v dobrém slova smyslu tvorbu své manželky zhodnotit, být nápomocen radou a snad i usměrnit rané práce.

Později to byl nejstarší syn Theodor, který spolu s matkou poznával Litomyšlsko, byl to on, kdo byl přítomen u doslova osudového setkání Terézy Novákové s učitelem Josefem Chalupníkem roku 1893, který byl nejen hlavním zdrojem informací, zpracovaných v Dětech čistého živého, ale dokonce jednou z jeho hlavních postav. „Rozhovorů se účastnil i Theodor Novák, který, ač velmi mlád, byl značně vzdělaný a úspěšný botanik, autor již několika odborných článků. Velký zájem o přírodu měl i Josef Chalupník a tak se oba muži, věkem tak vzdáleni, brzy spřátelili.“³⁵

Po tragické smrti Theodora nastoupil na jeho místo v jistém slova smyslu Arne. Nebylo to jenom opět přátelství s Chalupníkem, s kterým jej „sbližovalo společné dychtění po poznávání historie, literatury, filozofie a náboženství,“³⁶ ale s matkou mu společná láska k literatuře. „Listy zrcadlí synovskou oddanost a matčinu důvěru v Arneho, ústící v laskavou přátelskost a otevřenost,“³⁷ píše přední znalkyně díla Terézy Novákové, Blanka Svadbová v článku, ve kterém zpracovala jejich dochovanou vzájemnou korespondenci. Netřeba jistě připomínat, že Arne Novák byl člověkem nesmírně vzdělaným, dokonalým znalcem literatury, ale i kulturního dění. Své matce tak mohl zprostředkovávat nové proudy objevující se nejen v literatuře. „Kritik literatury 19. století byl matce citlivým partnerem a důvěrníkem v jejích osobních, hlavně zdravotních strážních, ale i – ač byl sebevíce zaměstnán – pozorným a pečlivým rádcem v literárních záležitostech

³⁵ Ludmila Knížková, Přátelství učitele Josefa Chalupníka se spisovatelkou Terézou Novákovou a jejími syny Theodorem a Arnem ve světle vzájemné korespondence: Chrudimské vlastivědné listy 5/1995, str. 8

³⁶ Ludmila Knížková, Přátelství učitele Josefa Chalupníka se spisovatelkou Terézou Novákovou a jejími syny Theodorem a Arnem ve světle vzájemné korespondence: Chrudimské vlastivědné listy 5/1995, str. 10

³⁷ Blanka Svadbová, Arne Novák a Teréza Nováková ve světle svého listáře: Pomezí Čech a Moravy 3/1999, str. 173

a nesmlouvavým kritikem jejích děl...“³⁸ Arne byl také editorem jejích pozdních prací a redaktor Děti čistého živého, na kompozici kterého románu měl velký vliv a který považoval za vrchol matčina díla, podobně tomu tak bylo i u Drašara. Svadbová také zmiňuje svědectví přátel Novákových, jak prudké spory vedli matka a syn o své literární oblíbenosti a jak si tříbili ve vzájemných rozhovorech či korespondenci své názory. Vztah těchto dvou osobností vystihuje slovy: „Této Niobé moderní doby, která je v korespondenci představena jako žena vysokého entuziasmu, mimořádné vitality a vypěstované osobní vůle (jejím rubem je ovšem přecitlivělost a pesimismus především v obdobích zhoršeného zdravotního stavu), zbyl nyní z velké rodiny kromě nejmladšího syna Jaroslava jen syn Arne. Velká láska a opora, radost a jistota posledních let jejího života. Zatímco tyto dva tvůrčí duchové stále ještě vedli rovnoprávný život umělecký, v rovině osobní ukládala matka na bedra svého syna tíhu tragických úmrtí i úzkost z nemoci.“³⁹ Arne také nakonec na podzim r. 1912 nemocnou matku odváží k sobě do Prahy, kde pak Teréza Nováková 13. listopadu umírá.

1.6. Litomyšl

Pokud by se mluvilo o nějakém zásadním předělu v životě Terézy Novákové, pak by se stěžejší našel podstatnější, než je přestěhování mladých manželů do Litomyšle v září 1876, kde byl dr. Josef Novák jmenován profesorem češtiny, klasické filologie a propedeutiky piaristického gymnázia. Sama Nováková o tom píše: „...bylo to pro mne skokem tak ohromným, že jsem dlouho z toho vzpamatovati se nemohla. Života maloměstského a jeho složitých pravidel jsem naprosto neznala, o lidu dočetla jsem se leda z knih, - vše bylo tak cizí, nepřátelské, bezbarvé, jak se mi zdálo, a nezajímavé. A nadto měl se vyhýčkaný miláček státí pojednou vážnou, samostatnou ženou.“⁴⁰ Jedinou nadějí bylo tehdy pro Terézu Novákovou přesvědčení, že umístění jejího manžela v Litomyšli bude pouhou epizodou, a že se v dohledné době vrátí opět do Prahy, jejíž kulturní ruch a možnosti velmi bolestně postrádala. Ona sama byla jako mladá, zajímavá paní z Prahy sice

³⁸ Blanka Svadbová, Arne Novák a Teréza Nováková ve světle svého listáře: Pomezí Čech a Moravy 3/1999, str. 173

³⁹ Blanka Svadbová, Arne Novák a Teréza Nováková ve světle svého listáře: Pomezí Čech a Moravy 3/1999, str. 177

⁴⁰ Teréza Nováková, Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 8

litomyšlskou honorací přijata s nadšením, toto nadšení ovšem velmi rychle vystřídaly pomluvy, když Novákovou silně pobuřovala povrchnost a poněmčení tamější „lepší společnosti“, jak ji také zkarikoval Alois Jirásek ve své „Filosofské historii“. Utíkala tedy do jakési vzdorné samoty, stýkala se jen s několika málo lidmi, mezi jinými právě s manželovým kolegou a blízkým přítelem Aloisem Jiráskem, který býval častým hostem u Novákových. Jirásek později ve svých pamětech charakterizoval Terézu Novákovou: „Mladá, čilá, vysoce inteligentní paní“⁴¹, která ráda recitovala básně Svatopluka Čecha, s oblibou vzpomínala na Prahu svého mládí a její kulturní život, a k tomu dodává, že v tomto období nebylo skutečně ani pomyšlení na nějakou její literární činnost. Dalšími z přátel Novákových byl Alois Vojtěch Šmilovský a Roman Nejedlý, kolegové Josefa Nováka. V této době přesto přece vznikaly literární práce, v nichž se ale autorka stále ve vzpomínkách vracela do doby svého pobytu v Praze, žádná z nich však nebyla dokončena. Nedobré duševní rozpoložení mladé paní bylo ještě zhoršeno zoufalstvím nad mrtvě narozenou dcerou v září 1877. Ovšem měla to být pouze první z mnoha ran osudu, kterými měla Teréza Nováková za svého života projít. Toto rozpoložení bylo charakteristické pro první tři roky litomyšlského pobytu, během nichž se mladí manželé několikrát stěhovali, a to vždy z popudu Novákové, která jakoby na žádném z těch míst, kde bydleli, nebyla schopna zapustit kořeny.

Změna nastala rokem 1878, kdy se Novákovi přestěhovali na předměstí Záhrad', kde se nemuseli často setkávat s litomyšlskou smetánkou, kde naopak jejich sousedy bylo polovenkovské obyvatelstvo se svým typickým nářečím, krojem a zvyklostmi, což vše probudilo v Novákové zájem o tyto typické projevy jí naprosto neznámé a svébytné kultury. K tomu mělo ale dojít ještě o něco později. 21. ledna 1879 se Novákovým narodil syn Theodor, zároveň však předčasně zemřela Terézina matka. Jakou ranou byla pro Novákovou smrt její matky vysvítá z již výše uvedeného úryvku z jejího Vlastního životopisu. Do této doby patrně spadají slova: „Ohromná přeměna stala se se mnou, odnaučila jsem se věřiti, že štěstí je cílem člověka, vím nyní, že zrodila jsem se, abych trpěla a se odříkala, a hlavně abych co nejvíce pracovala.“⁴² Nováková sama netušila, jakým drastickým způsobem se tato její slova naplní a jak co do utrpení bude její život tak podobný chudému venkovskému lidu z Litomyšlska.

⁴¹ Lidské sonáty, Korespondence Terézy Novákové, Praha 1988, str. 14

⁴² Teréza Nováková, Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str.8

Nebyla to jen Litomyšl, kterou Teréza Nováková postupně začínala poznávat, ale také lázně Hory u České Třebové, kam jezdíval na léčení její otec, kde také o několik desítek let dříve často pobývala Božena Němcová a F. M. Klácel. O něco později se též setkala s rodinou svého manžela v jižních Čechách. Všechny tyto své dojmy zachycovala ve svých ranějších povídkách. Když roku 1883 zemřel i Terézin otec, zdá se, že ztrátou zázemí své pražské rodiny se konečně se svým prostředím začíná sžívat. V rodině také přibývá dětí: 2. března 1880 Arne (Arnošt), 2. července 1881 Marie (Maryčka), 13. února 1883 František Vladimír, později ještě 20. září 1886 Ludmila (Lila) a v roce 1896 Jaroslav.

Od roku 1882 datuje se soustavnější literární činnost Terézy Novákové, její první práce však, jak již bylo zmíněno výše, vycházejí ze vzpomínek na Prahu a dětství, také se v nich odráží rozčarování nad maloměšťáctvím potlačujícím jakékoli vlastenectví a pokrok. O tři roky později začíná pracovat ve Spolku paní a dívek v Litomyšli, kde působila do konce svého pobytu v Litomyšli do roku 1895, nejprve jako členka výboru, později jako jeho předsedkyně. Členky spolku se scházely vždy v pondělí večer, podnikaly vycházky, pořádaly přednášky (jednou z nich byl také příspěvek, který 19. listopadu 1882 přednesla sama Nováková o své velké oblíbenkyni Karolíně Světlé), provozovaly hudbu i pořádaly koncerty, založily fond na pokračovací školu pro dívky, vařila se také polévka pro chudé děti. Pro Terézu Novákovou to muselo být vítané zpestření poněkud monotónního vedení domácnosti, zároveň zde mohla dát průchod svým sklonům a zálibám, kterým se tak ráda věnovala už v Praze: pokusům působit na další vzdělávání žen i mladých dívek, zálibě v hudbě a umění, historii i snaze alespoň částečně zmírnit nouzi chudých, mezi nimi obzvláště dětí. Tyto své postoje i činnost zachytila v některých ze svých povídek, např. „Lojzička Hendrychova, dívka z lidu“ nebo „Dva Duškové“. Tím, že Nováková stála u založení Spolku paní a dívek, zasloužila se zároveň jako jeho členka a starostka o založení litomyšlského muzea, které vzniklo zásluhou právě tohoto spolku.

K tomuto již dost širokému okruhu zájmů a činností se brzy připojil další, který si měl napříště Terézu Novákovou zcela získat. V té době se totiž rychle rozmáhal zájem o etnografii, vedený mj. Miloslavou Procházkovou (1844-1923), která založila v roce 1884 čtrnáctideník Domáci hospodyně, do něhož Nováková od začátku pravidelně přispívala. Také v Litomyšli byla uspořádána po vzoru podobných akcí na Moravě výstava ručních prací, která přímo přivedla Terézu

Novákovou k národopisnému studiu okolí Litomyšle; poznala totiž při shromažďování ukázek lidových výšivek svérázný kroj tamějšího obyvatelstva, ale také to, že tento kroj rychle mizí, a že venkované zhusta přijímají styl městského oblečení. To ji vedlo ke snaze zachránit pro budoucnost doklady o lidových výšivkách, později i architektuře, zvycích a dalších typických projevech. Tím začala rozsáhlá etnografická sběratelská činnost Terézy Novákové, v čemž jí vydatně pomáhala Teréza Klusoňová, manželka řídícího učitele v Budislavi, Františka Klusoně, který sám zapisoval zvyky a obyčeje z okolí Budislavi. Touto činností a četnými články v různých časopisech vstupovala Teréza Nováková stále více do podvědomí veřejnosti jako odbornice na národopis části východních Čech, čehož dokladem je stipendium na pokrytí cestovních výloh od spolku Svatobor, poskytnutý jí v dubnu 1893. Na základě něho skutečně procestovala mnohá místa a později napsala řadu cestopisných črt vydávaných v Národních listech v letech 1894 a 1895. Již za svých pobytů v Lubném, Nových Hradech, Telecím, Budislavi a na řadě dalších míst do sebe vstřebávala nejen svéráz a historii těchto míst, ale také doklady o duchovním životě obyvatel, především o jejich náboženském přesvědčení, což informativně zužitkovala nejprve ve článku „Něco z nábožensky smíšených obcí v nejzazším konci Čech“ z r. 1891, později pak v dalších člancích a poznámkách a především ve vrcholech své literární činnosti v románech „Jan Jílek“, „Jiří Šmatlán“, „Na Librově gruntě“, „Děti čistého živého“ a „Drašar“.

1.7. Praha

Další hluboký zářez do života Terézy Novákové udělal rok 1895. V květnu zemřela její čtrnáctiletá dcera Marie, jíž věnovala soubor „Moderní pohádky“ slovy: „Tklivé památce mé dcerušky Maryčky, zbožné duše, jejíž krátký život proletěl světem jako zádumčivý sen.“⁴³ V září se Novákovi po devatenáctiletém pobytu v Litomyšli stěhují zpět do Prahy, kde dr. Josef Novák dostává místo profesora Akademického gymnázia v Praze. To, čeho se nemohla mladá Teréza Nováková dočkat v prvních letech po příjezdu do Litomyšle, teď znamená přesně pravý opak. Opouští zde nejen hrob své dcery, ale také práci, která se jí stala radostí a kromě své rodiny smyslem života.

⁴³ Teréza Nováková, Roztroušené kapitoly, Praha 1961, ed. poznámky str. 355

V Praze však neprožívá to, co zpočátku v Litomyšli. Poznává, jaký pokrok udělala česká společnost a záhy se také zapojuje do čilého spolkového života v Minervě a zakládá časopis Ženský svět, působí také v Ústředním spolku českých žen. Kromě toho pokračovala v rozpracovaném konceptu románu „Jan Jílek“, dokončeném roku 1897, především důkladnými studii o dějinách české emigrace. V roce 1896 se Novákovým narodil nejmladší syn Jaroslav.

Od roku 1898 se Teréza Nováková pravidelně vrací do východních Čech, jednak z lásky ke kraji, ke které se dopracovala mnohými bolestmi a usilovnou prací, jednak na podnět dávného přítele Aloise Jiráska, který ji vybídl, aby zpracovala „Litomyšlsko“, „Lanškrounsko“, „Poličsko“ a „Vysokomýtsko“ do chystaného vydání „Čech“ v Ottově nakladatelství. Ačkoli pravděpodobně nikdo neznal tyto oblasti lépe než ona, přesto je pro ni příznačné, s jakou zodpovědností k tomuto úkolu přistupovala, když podnikala dlouhé cesty po místech, která dosud nenavštívila, aby mohla podat zasvěcený a ověřený výklad. Na těchto cestách ji doprovázel a na tomto úkolu s ní spolupracoval její nejstarší syn Theodor, nadaný přírodovědec a filozof, který také svým duševním založením byl své matce nejbliže. Z této společné práce vycházela i poslední kniha Terézy Novákové „Potulky po Čechách východních“, vydaná až posmrtně.

V roce 1901 postihuje rodinu Novákových další tragédie v podobě smrti právě nevšedně nadaného a nadějného Theodora, který nešťastnou náhodou utonul při přírodovědecké výpravě v Labi. Jeho zdrčená matka chtěla přestat s veškerou literární prací a do východních Čech se tentokrát vrací jen proto, aby „hledala tu všude jen stopy ztraceného syna, s nímž prochodila všechny ty končiny.“⁴⁴ Nakonec to ale asi byla právě práce, která jí přinesla alespoň částečnou úlevu. Vždyť před ní teprve ležely plány na nejrozsáhlejší romány.

Novákovi kupují roku 1903 chalupu v Proseči a bylo více než typické, že při její přestavbě bylo pamatováno na nezbytnou součást lomenice zdejších chalup, tzv. „kuklu“, na níž je nápis „Mír přebývejž v domě tomto. Tato lomenice vyzdvižena nákladem manželů dra Josefa a Terézy Novákových r. 1904.“ Právě zde vznikla dvě nejpodstatnější díla Terézy Novákové – Děti čistého živého a Drašar. Předcházelo jim opět podrobné studium a vyhledávání pramenů i osobních svědectví dosud

⁴⁴ Arne Novák, O Teréze Novákové, Česká Třebová 1930, str.34

žijících pamětníků. Zároveň je patrné, že bolest prožívaná v životě se přenášela i do vznikajících děl.

Teréza Nováková musela přečkat ještě další nejbolestnější ztráty. Roku 1905 spáchal sebevraždu syn Vladimír, v témže roce podlehla těžké srdeční chorobě v Proseči Lila. Matka se s ní rozloučila věnováním „Povídky o březovém listí“: „Na Tvůj hrob, Lilo, překrásná dívko, snívá a nešťastná, jež pletla si kapradě ve zlatý vlas a srnčími zraky hledala purpurové květy v lesích a louce pod okny rozkvetlé“⁴⁵ a její bratr Arne věnováním ve své knize *Podobizny žen*: „Kladu s plachým pozdravem tuto knihu na hrob své nezapomenutelné sestry Lily.“⁴⁶ „Je divno, že tohoto roku u nás nikdo nezemřel“, zapisuje si Nováková, vším tím přímo ubitá, rozdrčená, o jednom Novém roku do svého zápisníku.⁴⁷ O dva roky později umírá i její manžel, dr. Josef Novák a jeho manželka tak pozbyla „jediného svého přítele, slunečního svého paprsku, jenž nastoupil na místo mé matky a chránil někdejšího jejího vyhýčkaného miláčka.“⁴⁸

Po těchto událostech se Teréza Nováková rozhodla přestěhovat se do Proseče natrvalo. Tento pobyt však byl přerušován častými cestami do Prahy a Karlových Varů, jednak kvůli nemoci nejmladšího syna Jaroslava, jednak kvůli zhoršující se nemoci vlastní. Ani tyto obtíže nezabránily, aby se nesnažila působit ve prospěch obyvatel „nejvýhodnějších Čech“. Přímou ve svém domě v Proseči pořádala hudebně literární „dýchánky pro ženy a dívky všech vrstev“, účastnila se tábora lidu u Proseče v r. 1908, kde přednesla svůj příspěvek k postavení žen a jejich povinnostech, ale i právech. Další přednášky proslovila v Poličce a Litomyšli.

Nejvyšším uznáním jejich zásluh byla její navrhovaná kandidatura jako první ženy do zemského sněmu při volbách roku 1907 za volební skupinu poličsko – litomyšlskou, kterou však odmítla ze zdravotních důvodů a také prý proto, že nepovažovala dosud kraj zralý pro takový krok.⁴⁹

Závěr života Terézy Novákové je naplněn činorodou prací, ač vedla téměř poustevnícký život ve své prosečské chaloupce. Co asi prožívala osudem tak těžce zkoušená žena za častých osamocených procházkách po místech, která jí tak přirostla k srdci, ale také jí zároveň připomínala její milované, které ztratila? Přes to vše jí

⁴⁵ Teréza Nováková, *Roztroušené kapitoly*, Praha 1961, ed. poznámky str. 362

⁴⁶ Arne Novák, *Podobizny žen*, Praha 1918

⁴⁷ Zdeněk Nejedlý, *Osudová setkání*, Hradec Králové 1978, str. 187

⁴⁸ Teréza Nováková, *Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly*, Praha 1961, str. 9

⁴⁹ Jindřich Růžička, *O veřejné činnosti Terézy Novákové za pobytu v Proseči v letech 1908-1912*, Acta Musei Reginaehradecensis XVI. 1985

právě tyto vycházky byly duševní posilou, takže když návaly zhoršující se nemoci (trpěla prý kornatěním tepen a anginou pectoris) upoutávaly Novákovou stále častěji na lůžko, byla to pouze neuvěřitelně pilná literární práce, kterou se po celé dny zabývala. Poslední svůj článek „Genialita citu“ o ženské otázce napsala ve značných obtížích dva měsíce před svou smrtí.

Teréza Nováková zemřela u svého syna Arneho v Praze, krátce po převozu z Proseče po náhlém zhoršení svého zdravotního stavu dne 13. listopadu 1912 v domě U Červeného beránka v Nerudově ulici č. 253. Pochována je na pražských olšanských hřbitovech vedle svého manžela a syna Theodora.

2. Z KRITIKY DÍLA TERÉZY NOVÁKOVÉ

Tuto stať je třeba rozdělit na kritiku literární a kritiku prací Novákové jakožto možných pramenů a zdrojů informací týkajících se náboženských hnutí. Literární kritiku zde uvádím proto, že poskytuje charakteristiku přístupu a vztahu Novákové ke zpracovávaným tématům, místy přesahující až do posuzování pramenné hodnoty jejích prací. Oba druhy kritiky jsou také ohlasem různých časových období – kritika literární byla hojná v době prvních vydání povídek a románů a dlužno říci, že do současnosti nedoznala výraznějších změn. Kritika pramenných hodnot díla Novákové je záležitost mnohem pozdější a závislá na formách přístupu badatelů-kritiků ke společnému tématu náboženských proudů.

2.1. Kritika literární

Již za svého života se Nováková setkala s jak kladným, tak záporným přijímáním své tvorby. S tou první kritikou se setkala, jak bylo uvedeno, už ve svých šestnácti letech. Dlužno připomenout, s jakým uznáním později hodnotí sice odmítnutí svého spisovatelského pokusu, které však bylo spojeno s laskavým povzbuzením k další práci.

O mnoho let později, v r. 1883 podrobila kritice první výsledky spisovatelské práce Novákové Eliška Krásnohorská. Zpočátku to nebylo příznivé hodnocení, když vzpomíná na „bezuzdné rozvodněné povídání beze vší komposice, beze všeho

uměleckého interese.⁵⁰ Teréza Nováková se také v tomto případě již neurazila, jak tomu bylo u odmítnutí Vítězslava Háška v Květech, naopak svou pozdější tvorbou si získala úctu Krásnohorské, s níž později Nováková spolupracovala ve spolku Minerva.

Nejen s přátelskou kritikou se setkávala Teréza Nováková, sama píše: „Roku 1890 jsou atakována se strany anonymné, mně však známé, hlavně pro Maloměstský román a knihu o Světlé, chtěla jsem odhoditi péro. Leč četba Millovy knihy O poddanství žen lépe mne poučila. Neuznána, štvána, hanobena, neustanu do posledního dechu konati svou povinnost pro národ svůj a ženský svět český. Vím, naučila jsem se tomu draze: mým cílem není štěstí, jest jím utrpení – a práce.“⁵¹

Zajímavé jistě bude poslechnout si alespoň něco z toho, co o své matce napsal literární kritik Arne Novák (1880-1939): ve svých Přehledných dějinách literatury české⁵² cituje z díla „Příspěvek k psychologii českého lidu“ J. Karáska: „...k důslednému realismu pronikající psycholog východočeského venkovana, Teréza Nováková, stejně silná v ideovém pojetí jako v promyšlené skladbě“ (str. 769). Zároveň ale píše, že „ani Holeček ani Teréza Nováková nepřekonalí v sobě romantiku nadobro“ (str. 779). Do zajímavého kontextu zasazuje práci své matky na str. 830 a 831: „Teréza Nováková patřila vedle Holečka, Sládka a Raise k těm, z nichž čerpalo nové agrární hnutí (založení agrární strany), ač tyto autoři patřili vlastně už k předchozí generaci.“ Na str. 1491 zase zařazuje Novákovou vedle Světlé a Benešové a charakterizuje je jako ty, které mají „poslání mravních a intelektuálních strážkyň duchovních zdrojů“, oproti „básnickým zkrášlovatelkám života“ Němcové, Svobodové a Jesenské. A tímto způsobem by se dalo pokračovat ještě velmi dlouho.

Mnoho prostoru věnoval Teréze Novákové ve svých kritikách F. X. Šalda (1867-1937). „(T.N.) začínala studiemi folkloristickými, aby se dobrala širšího sřetězení osudů lidských a jejich vklínění do ideových proudů společensky obrodných v Jiřím Šmatlánovi, v Drašarovi, v Dětech čistého živého. Co jí vadí, aby stvořila dílo s nárokem na přežití do budoucnosti, jest nedostatek plamennější intuice básnické. Jakási šedivá pouta svírají u ní rozlet postav a duší tragický přízvuk jejího

⁵⁰ Věra Vrzalová, vysvětlivky k Teréza Nováková, Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 378

⁵¹ Teréza Nováková, Vlastní životopis: Roztroušené kapitoly, Praha 1961, str. 11

⁵² Arne Novák a Jan V. Novák, Přehledné dějiny literatury české, reprint Brno 1995

přísného poselství.“⁵³ „Monumentálního naturalismu dorostla jediná Teréza Nováková v Dětech čistého živého.“⁵⁴ „Zvláště cenné jsou však jako příklady historismu funkčního dvě významné spisovatelky: Karolína Světlá a Teréza Nováková... Nováková má před Světlou v tomto směru jedno plus: pozorovala opravdu historismus v činnosti, pozorovala zbytky sektářského života v odlehlých ústraních venkovských...“⁵⁵

2.2. Kritika pramenné hodnoty

Zvláštní význam a důležitost má hodnocení těch, kterých se sbírání podkladů pro literární tvorbu Terézy Novákové týkalo bezprostředně. Nebývá častým jevem, že by ti, o kterých je referováno, měli buď možnost nebo zájem a schopnost provést takovouto reflexi. Na následujících řádcích je dán prostor hodnocením a postřehům zachyceným v knize Josefa a Velimíra Dvořákových „Českobratrské Prosečsko“: „Své znalosti, získané důkladným poznáváním venkovského života přímo na místě a osobním stykem, promítla do svého díla, takže četba jejích románů a povídek nám dává živý a věrný obraz vnějších podmínek a vhled do vnitřního duchovního života lidí.“⁵⁶ V části knihy zabývající se jednak postavou prosečského evangelického faráře Antonína Kadlece, jednak podobou fary a jejího okolí je jako hodnověrný zdroj citována pasáž z románu „Děti čistého živého“,⁵⁷ který byl podle Dvořákových psán „s hlubokým vcítěním a porozuměním pro duchovní život a zápas lidu.“⁵⁸ A ještě popis procesu vzniku Novákové literatury týkající se Prosečska: „Aby její literární práce byla pravdivým odrazem skutečnosti, snažila se cestami po vsích a městečkách poznat život venkovského lidu, jeho prostředí, obydlí, kroj, zvyky, řeč i životní názor. Tím se dostala i k národopisu a napsala i několik národopisných studií. Z této vlastní podrobné znalosti života lidu vyrostla pravdivost a poutavost jejího literárního díla.“⁵⁹

⁵³ F. X. Šalda, Nejnovější krásná próza česká, 1934: Z období Zápisníku II., Praha 1988, str. 41

⁵⁴ F. X. Šalda, přednáška „Problémy lidu a lidovosti v nové tvorbě básnické“, 1931: O umění, Praha 1955, str. 89

⁵⁵ F. X. Šalda, Dvoji dějepiscectví, 1928: Z období Zápisníku I., Praha 1987

⁵⁶ J. Dvořák a V. Dvořák, Českobratrské Prosečsko, Benešov 2006, str. 178

⁵⁷ J. Dvořák a V. Dvořák, Českobratrské Prosečsko, Benešov 2006, str. 203

⁵⁸ J. Dvořák a V. Dvořák, Českobratrské Prosečsko, Benešov 2006, str. 204

⁵⁹ J. Dvořák a V. Dvořák, Českobratrské Prosečsko, Benešov 2006, str. 281 – 282

Ze svého specifického pohledu na původ a příčiny fenoménu náboženských hnutí východních Čech přináší hodnocení Novákové také práce Markéty a Milana Machovcových „Utopie blouznivců a sektářů“: „Jiráskova přítelkyně Teréza Nováková přistoupila poprvé k pokusu o obsáhlé beletristické zpracování východočeských sektářů v knize ‚Děti čistého živého‘, obsáhlé kronice života zbytků ‚blouznivců‘ po celou druhou polovinu XIX. století. Nováková nejen prostudovala celou dosavadní odbornou literaturu, ale během svého několikaletého pobytu v Proseči u Skutče se přímo stýkala s potomky a pamětníky ‚blouznivců‘, takže v určitém ohledu má její práce přímo i dokumentární cenu. I Nováková sice ještě pokládá – stejně jako Jirásek – sektářství za hnutí v jádře náboženské a omlouvá sektáře za ‚blouznění‘; na rozdíl od odborných spisovatelů své doby však Nováková hluboce chápe a sympaticky líčí demokratické a utopistické snahy sektářů. I když práce působí poněkud ... nepřesvědčivě tím, že autorka vkládá svým polosmysleným postavám do úst přímo výroky z dochovaných výslechů sektářů starší doby (bez zřetele k tomu, z jakého stupně vývoje hnutí ten či onen výrok pochází), přece jí náleží zásluha pro celkové sympatické ocenění demokratických snah sektářů. Teprve tímto dílem Novákové začali být východočeští sektáři známi celé české veřejnosti a do její demokratické části pronikly zásluhou Novákové po prvé sympatie k sektářům. V tom je nehynoucí zásluha jejího díla. Nepřímo se vztahuje k sektářskému hnutí i jiná práce téže autorky, ‚Jiří Šmatlán‘, ve které přesvědčivě líčí myšlenkový vývoj typického východočeského hloubavého lidového myslitele, jenž se samotnou logikou svých názorů dostává od katolicismu k protestantismu, k popření protestantismu a posléze k socialismu.“⁶⁰ Za povšimnutí stojí u takového přísného kritika, jakým prof. Machovec dozajista byl, několik postřehů. Jednak to je fakt, že Nováková svá terénní zkoumání konfrontovala s veškerou do té doby vydanou literaturou zabývající se touto tematikou, takže můžeme soudit, že v této době a v těchto pracích se nedostává ke slovu přehnaný romantismus mladé Terézy Novákové, který jí byl, jak je zmíněno výše, občas vytýkán. Alespoň ne takový romantismus, který by uškodil hodnověrnosti a přesnosti jí zachycených reálií. V citované pasáži uvedená výtka nepřesvědčivosti může z našeho pohledu vyznívat naopak pozitivně a doslovné výroky z dochovaných výslechů sektářů starší doby mají naopak svou pramennou hodnotu. Zmiňovaná nezasazenost těchto výroků do

⁶⁰ Markéta Machovcová a Milan Machovec, Utopie blouznivců a sektářů, Praha 1960, str. 267 – 268

odpovídajících reálií nemusí být chybou, nejen Machovcovi, ale i další autoři uvádějí, že formy prohlášení týkající se věrouky proplouvaly, objevovaly se a opět mizely nejenom postupem času, ale i na různých místech.

Jako zástupce kritiky nejnovější doby uvádím Zdeňka R. Nešpora a jeho knihu „Víra bez církve?“⁶¹ „Sektářskému hnutí však zasvětila podstatnou část svého díla především Teréza Nováková, ... Ve všech třech románech, i v některých dalších povídkách, přitom Nováková vycházela jednak z dochovaných písemných pramenů, takže například vyslýchaným sektářům vkládala do úst skutečné výpovědi zapsané ve výslechových protokolech, a také z místních vyprávění pamětníků, které sama zaznamenala na Prosečsku. To však neznamenal, že by Nováková plně pochopila sektářské myšlení. Naopak se je snažila vyložit především v kontextu zoufalého boje lidské individuality za vlastní životní názor a přesvědčení, jako projev heroického individualismu. Předpokládala přitom ..., že toleranční sektáři byli tak intelektuálně zdatní, že (v originále!) četli Voltaireovy spisy a byli tak ‚skutečnými‘ osvícenci a deisty. To je zcela zřetelně mylné, stejně jako její představa, ... že ‚náboženští blouznivci‘ byli pro svůj individualismus a osvícenskost jakýmsi národními buditeli, poněvadž společnosti napomáhali zbavovat se tradičních dogmat. Ve skutečnosti totiž, s výjimkou některých svých vůdců, byli především stoupenci skupinového, tradicionalistického náboženského přesvědčení, vycházejícího z předmoderní, ‚barokní‘ mentality. Teze o jejich modernistickém charakteru je proto nanejvýš opakováním (dočasného) omylu jejich současníků, německých osvícenců o tom, že byli jejich souvěrci. Nováková však na druhou stranu správně poznala sektářskou pevnost ve víře a jejich až fanatickou snahu vlastnímu náboženskému přesvědčení dostát, která byla pro celé hnutí tak charakteristická a která přispěla i k jeho rozkladu a zániku. Pesimistický konec románu Děti čistého živého, kdy toleranční sektářství zachází vlivem liberalismu na úbytě, jeho stoupenci sice chtějí žít radostně, avšak nejsou s to nic učinit, a jeho nejmyslivější představitel nakonec spáchá sebevraždu, je proto do značné míry věrohodným vykreslením vývoje sektářského hnutí ve druhé polovině 19. století. I přes celkově pesimistické vyznění – a možná právě pro něj – si totiž Nováková uvědomila, že základním rozparem mezi sektáři a (některými) jejich ‚povolenými‘ současníky byl protiklad mezi snahou o duchovní povznesení a těmi, kdo se spokojili výlučně s materiálním prospěchem.“ To, že Nováková plně

⁶¹ Zdeněk R. Nešpor, *Víra bez církve?*, Ústí nad Labem 2004, str. 214 – 215

nepochopila sektářskou mentalitu, nebyl nedostatek studia a nedostatečnost podkladů, ale to, že nebylo možno tuto mentalitu zvnějšku plně pochopit. Nejen kvůli komplikovanosti učení, ale kvůli rozdílnostem, takže se dá prakticky říci, že co „blouznivec“, to originální myšlenková konstrukce. Zprávu o tom, že jeden ze sektářů z České Rybné vlastnil a pomocí slovníku pracně četl Voltairovy spisy, nejsou domněnkou Novákové, ale svědectvím jejího hlavního informátora pocházejícího z „blouznivecké“ rodiny, Josefa Chalupníka. Jistěže to nebyl obvyklý zjev, ale jakákoli paušalizace mnohotvárného hnutí je vždy zavádějící. Ohledně „teze“ souvěrectví německých osvícenců s lidovými „deisty“ to byli právě tito osvícenci, kteří se do této pozice stavěli. Nováková píše ve svých poznámkách nazvaných „Materiál k Adamitům čili Izraelitům“⁶² v souvislosti s deportacemi těchto lidí, že „němečtí spisovatelé velmi se ujímali českých deistů a abrahamitů, zvláště racionalisté. Chválí je jako vyznavače náboženství rozumového, jich učení pro poklid státu je prospěšno a popisují, kterak dlouho pátrali po pravdě, kterak ji v bibli nalézati se domnívali a kterak se pak ničeho jiného přidržeti nemohli než rozumu, jelikož jim bible odňata.“ Nebyla to tedy Nováková, která by připisovala německým racionalistům souvěrectví s českými „deisty“, ale byli to právě němečtí spisovatelé, kteří se, byť možná mylně, k těmto sami hlásili.

3. ZDROJE INFORMACÍ POUŽÍVANÝCH TERÉZOU NOVÁKOVOU

K posouzení toho, zda je možno Novákovou považovat za hodnověrný zdroj a její dílo za pramen k poznávání specifik východočeského evangelictví, je samozřejmě nutno zjistit, jakým způsobem ona sama získávala informace.

3.1. Informace získané z vlastních národopisných studií

Jak již bylo řečeno, na počátku všeho toho stálo zaujetí venkovským lidem a jeho hmotnou, a později i duchovní kulturou. Nejprve to bylo přestěhování se Novákových na litomyšlské předměstí Záhrad' s vesnickým charakterem v roce 1887. Ve stejném roce se konala národopisná výstava, na kterou Nováková sbírala lidové

⁶² Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

výšivky a litomyšlský kroj. V roce 1893 ve Vlastním životopisu píše: „Ku knize črt a povídek z rázovité krajiny východočeského kraje již déle si sbírám materiál,... Poznání okresu poličského, vysokomýtského, skutečského, vůbec dosud mi neznámého pohoří českomoravského umožnilo mi 100 zl cestovní stipendium Svatoboru, cesty dosud vykonané hojného poskytl mi výtěžku, na jehož zpracování netrpělivě se těším.“⁶³

Konkrétně jakým způsobem získávala tento materiál popisuje ve svém článku „Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech“: „Seděla jsem jednou v neděli o velké v kostele Mladočovském, (jenž je farním pro vsi Desnou, Mladočov, Budislav, Poříčí, Zrnetín, Kamenné Sedliště, Vranice, Jarošov a Chotěnov) vedle ženštiny nemladé oděné tmavou jupkou a sukni a černým šátkem ‚na babku‘ těsně kolem čela ovázaným. Jak jsem se hned po mši dověděla, byla to také jeptiška – tertiárka. Že neměla jsem s sebou modliteb, vypůjčila jsem si je od ní, vidouc, že má dvoje, objemné. Podivila jsem se knížce té. Vztahovala se skorem úplně k Panně Marii, Spasitel, jak již řečeno vzýván jako syn její, i odstavce modlitby mešní, nesly se vesměs, obratně jsouce v té příčině spravovány, k Matce Boží... ‚Tertiárku‘ těšilo, že mi mohla modlitby půjčiti a když na otázku její, zda-li se mi líbily, odpověděla jsem, že mne zajímaly a že jsem podobných ještě nečetla, radostně věřila, že snad ze mne učinila proselytku.“⁶⁴ Přesnou představu o tom, jak vypadaly Novákové „národopisné výpravy“ si lze učinit z črty U Fillipich v Čachnově⁶⁵ líčící návštěvu vesnické chalupy a udivující „zvědavost“ Novákové, která popisuje vzhled, vybavení domku, oblečení jeho obyvatel, jejich práci, vzpomínky a životní náhledy.

Nejenom své národopisné sbírky používala Nováková, ale také využívala poznatků a postřehů ostatních. Kromě níže zmíněného Josefa Chalupníka to byl také František Klusoň, řídící učitel v Budislavi, jehož krasopisné poznámky s názvem „Zvyky a obyčeje z okolí Budislavského“ jsou uloženy v osobním fondu Terézy Novákové v Národopisném muzeu v Praze.

⁶³ Teréza Nováková, Vlastní životopis: Kamenité stezky, Hradec Králové 1978, str.363

⁶⁴ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

⁶⁵ Teréza Nováková, U Fillipich v Čachnově. Vysokomýtsko, Vysoké Mýto 1931

3.2. Josef Chalupník

Takový zdroj informací, jakým byl pro Novákovou Josef Chalupník, si zaslouží samostatnou kapitolu. Při procházkách po kraji zasvěcených především sběru národopisných dokladů a později také podkladů ke svým románům a povídkám, na kterých Novákovou doprovázel, jak již bylo výše zmíněno, její syn Theodor, poté Arne, byl Teréze Novákové doporučen učitel Josef Chalupník (1860 – 1933), jakožto vynikající znalec kraje a především místního náboženského hnutí. K prvnímu setkání došlo roku 1893. O tomto muži Nováková píše: „Na dvoutřídce Českorybenské r. 1893 byl podučitelem šedivý již muž Josef Chalupník. Rodák je z Proseče, vychován byl od bývalého starosty Vávry (bratra své matky), strýce pí. Rovenské, jehož syna také jsme poznali za pobytu v Budislavi. Tento Vávra, lidový mudrc a veliký čtenář, přiznával se k sektě t. zv. Adamitů, již však mezi sebou abrahamité se zovou...“⁶⁶ Podrobný životopis učitele Chalupníka najdeme v Dvořákových Českobratrském Prosečsku⁶⁷, ve kterém je zmíněno, že jeho velkou životní láskou bylo pátrat po zkazkách a vzpomínkách týkajících se historie evangelického živlu hlavně v obvodech sborů prosečského a krounského. Měl rozsáhlou knihovnu a udržoval si stálou informovanost o soudobých proudech hlavně německé filosofie a teologie, o kterých diskutoval s Arne Novákem, který mu také nejednu knihu buď doporučil nebo i věnoval. Chalupník byl zasvěceným informátorem nejen Novákové, ale také dalším badatelům jako byli J. V. Šimák píšící o prostonárodním náboženském hnutí nebo K. V. Adámkovi, který shromáždil a vydal cenné primární prameny k dějinám náboženského hnutí v tomto kraji. Chalupník sám přispíval svými články do regionálních periodik a napsal stať o hnutí blouznivců ve sborníku krounského sboru „Z roboty ducha ke svobodě“.⁶⁸

Jak je všeobecně známo, vyprávění Josefa Chalupníka a jeho životní osudy posloužily Novákové jako námět románu „Děti čistého živého“. Vydání tohoto románu roku 1907 způsobilo trhliny v jejich vzájemném přátelství. „Román ‚Děti čistého živého‘ vycházel v roce 1907 na pokračování v Květech ... V místě jeho dějiště, v Proseči, nebyl ale román přijímán příznivě a rozhořčení některých občanů se obrátilo i proti Josefu Chalupníkovi jako informátoru spisovatelky. Příčina jejich

⁶⁶ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

⁶⁷ J. Dvořák a V. Dvořák, Českobratrské Prosečsko, Benešov 2006, str. 357-360

⁶⁸ Karel Andrlé (ed.), Z roboty ducha ke svobodě, 1931

nespokojenosti spočívala v tom, že ani záměna některých jmen neskryla aktéry románu do anonymity. Občané poznali pod cizími jmény skutečné osoby ještě žijící a protestovali proti ‚nepravdám‘ o jejich činech a výrocích. Necháпали nebo nechtěli chápat, že spisovatelce nešlo o věrné kronikářské zobrazení životních osudů předloh jednotlivých postav románu, ale o umělecké zpracování procesu rozpadu sektářského náboženského hnutí. Tomuto záměru přizpůsobila konkrétní děj i činy a výroky románových postav. Na to měla jako spisovatelka právo. Avšak v případech, kdy odchylky románového děje od děje skutečného byly jen malé a románové úpravy byly pro příslušnou osobu nepříznivé, bylo jejich rozhořčení pochopitelné. Toho si byl vědom Josef Chalupník a žádal spisovatelku, když se seznámil s textem románu, aby ho nevydávala v době, kdy hlavní představitelé a jejich nejbližší příbuzní budou ještě žít. Obával se, že román jim způsobí bolest.⁶⁹ Na to Nováková v jejich vzájemné korespondenci odpovídá: „...pracovala jsem nejen dle nejlepšího svého vědomí a svědomí uměleckého i mravního, ale v pevné víře, že neublížím nikomu, nýbrž prospěji národu, jehož životní prameny energie a bojů jsou tu pro lepší porozumění české bytosti odkryty. Jen jedno mohlo by boleti určité osoby: smrt Kvapilova; ale zase nevím proč boleti; veliké sympatie, které hledím získati pro tento vzácný lidový zjev, jsou spíše zesilovány jeho koncem.“⁷⁰

3.3. Informace získané ze sekundárních zdrojů

Literatura zabývající se náboženskými poměry byla již v době Terézy Novákové, tedy ve 2. polovině 19. století a na začátku 20. století, poměrně bohatá, včetně literatury o lidových náboženských hnutích týkajících se především naší oblasti. Nováková tak měla možnost porovnávat svá terénní bádání a výpovědi zainteresovaných lidí s dosavadní odbornou literaturou. Tuto literaturu na základě svých porovnaní a vlastních zkušeností měla možnost hodnotit, což také ve svých zápiscích učinila. Vzhledem k tomu, že další a víceméně jediné důkladné kritické posouzení těchto spisů jakožto pramenů bylo uvedeno v knize

⁶⁹ Ludmila Knížková, Přátelství učitele Josefa Chalupníka se spisovatelkou Terézou Novákovou a s jejími syny Theodorem a Arnem ve světle vzájemné korespondence: Chrudimské vlastivědné listy 5/1995

⁷⁰ Teréza Nováková, dopis Josefu Chalupníkovi z 17. 1. 1908, citován v Ludmila Knížková, Přátelství učitele Josefa Chalupníka se spisovatelkou Terézou Novákovou a s jejími syny Theodorem a Arnem ve světle vzájemné korespondence: Chrudimské vlastivědné listy 5/1995

M. a M. Machovcových „Utopie blouznivců a sektářů“⁷¹, uvedu u každé knihy také pro porovnání postřehy prof. Machovce. O jaké autory a díla v té době dostupná tedy šlo?

V rukopisu „Materiál k Adamitům a Izraelitům“⁷² je jako první uváděn J. A. Helfert a jeho články v Muzejníku (ČČM) „O tak řečených blouznivcích náboženských“ z let 1877 a 1879. O své metodě vypisování pro ni důležitých informací Nováková poznamenává: „...co je pozoruhodno, neb co osvětluje souvislost s ostatními vyznáními. Také co odporuje výrokům p. uč. Ch. (Josefa Chalupníka).“⁷³ „Helfert precizuje své stanovisko přísně katolické, zatracuje války a bouře XV. – XVII. věku jako záhubu vlasti a zmaření její budoucnosti slavné. Dle toho zřejmo, že všechny výroky na prospěch adamitů učiněné neb zaznamenané sluší zvýšeně ceniti, výroky proti nim (zvláště o neřestech) bráti opatrně. Ostatně jsou to spisy z protokollů katolických kněží.“⁷⁴ Prof. Machovec říká, že Helfertem v 70. letech 19. století začíná moderní odborné bádání o lidovém sektářském hnutí. Oceňuje to, že jeho práce byla „na svou dobu a vzhledem k tomu, že to byl vůbec první pokus tohoto druhu, poměrně dosti zdařilý a v lecjakém ohledu cennější než mnohé odborné práce pozdější.“⁷⁵ Pozoruhodná je podle Machovce Helfertova svědomitost při studiu archivních pramenů a literatury osvícenců, naopak chyba byla v jeho metodologii, kdy Helfert jako katolík, byť nijak fanatický, necítí naprosto potřebu klást si otázku po hodnověrnosti sekundárních pramenů katolické provenience, se kterými především pracoval. V tomto se naprosto shoduje náhled Novákové (která byla v porovnání s Helfertem v obdobné pozici) a prof. Machovce.

Dalším zmiňovaným je Antonín Rezek a jeho kniha „Dějiny prstonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy“, vydaná v Praze r. 1887. U tohoto autora Nováková lapidárně poznamenává: „Vypisuji jen to, co není v Helfertovi a co se týká bezprostředně blouznilců, ne tajných evangelíků. Není toho mnoho.“⁷⁶ Jak poznamenává prof. Machovec, Rezek prostudoval ještě větší množství pramenů, ale většinu své práce sám fyzicky zničil. Rezek klade největší důraz na státní záznamy o řešeních problémů se sektáři. Je zastáncem teorie „samozrození“ sektářství na rozdíl například od Svátka, jak

⁷¹ Markéta Machovcová a Milan Machovec, Utopie blouznivců a sektářů, Praha 1960

⁷² Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

⁷³ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

⁷⁴ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

⁷⁵ Markéta Machovcová a Milan Machovec, Utopie blouznivců a sektářů, Praha 1960, str. 250

⁷⁶ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

poznává Nováková, který odvozoval novodobé „adamity“, „deisty“ a „abrahamity“ přímo od sekty adamitů husitské doby.

Nováková pak ještě uvádí Chrudimsko Karla Adámka, vydané v Roudnici r. 1878 a popisuje jej takto: „Zprávy zde obsažené jsou proto tak cenné, poněvadž jediné sahají do novější doby.“⁷⁷ Kromě nových údajů porovnává Adámkovu práci s Helfertem, u kterého jsou obdobná témata podle ní podána obšírněji. Prof. Machovec Karla Adámka nezmiňuje, protože svého otce v rozsahu sebraného materiálu překonal Karel Václav Adámek a jeho „Listy k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. Věku“. Díl 1: z let 1750 až 1782, Praha 1911 a Díl 2: z let 1782 až 1870. Praha 1929 by bývaly byly Novákové zdrojem nejcennějším.

4. NÁBOŽENSKÉ POMĚRY VÝCHODNÍCH ČECH V DÍLE TERÉZY NOVÁKOVÉ

4.1. Vymezení oblasti

Oblast, o kterou zde jde, Nováková nazývá „nejvýchodnějšími Čechami“ a vymezuje ji takto: „Nejvýchodnější cíp kraje Chrudimského, okresy politické Vysokomýtský, Litomyšlský a Poličský...“⁷⁸ Jde o oblast jižního Vysokomýtska, Litomyšlska, Poličska, Skutečska, částečně až Hlinecka s přibližným středem v Proseči. Historicky šlo o panství rychmburské, novohradské, košumberské, litomyšlské a královského města Poličky.

I dnes je to kraj vzdálený od velkých měst, se zachovalým čistě venkovským rázem a s mnohými odlehlými kouty. Nejinak, lépe řečeno mnohem více tomu tak bylo v minulých staletích. Odlehlost a rázovitost je obvykle uváděna jako jedna z hlavních příčin jevu vyskytujícího se zde v minulosti v nezvykle velké míře. Je jím tak zvané náboženské blouznivectví, lidové písmáctví, či hluboko sahající českobratrská tradice, podle toho, kdo a s jakými předpoklady či záměrem o tomto fenoménu mluví. Že byla tato oblast poznamenána soužitím obyvatel různého vyznání, je dodnes patrné na mnoha místech, a to i přesto, že také zde byly mnohé

⁷⁷ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

⁷⁸ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

kořeny a vazby vyvráceny či alespoň značně uvolněny během čtyřiceti „socialistických“ let. A tak tu vidíme výraznou sakrální architekturu baroka vedle poloukrytých tolerančních modliteben evangelických, hřbitovy katolické uvnitř vsí a evangelické stranou, v polích, historie oceňuje školství piaristické a jezuitské a zase obdivuje pronásledované písmáctví zosobněné v pověsti o Lukásově zpívající lípě.

4.2. Stručné shrnutí církevních dějin oblasti

Kraj, o kterém je zde řeč, měl i přes relativní odlehlost velmi bohatou a starou historii. Již od nejranějších dějin byla zakládání zdejších sídel v režii klášterů – nejprve opatovického, v jehož zakládací listině z r. 1073 je zmínka o starobylém hradišti Vraclavi smutně proslulém vyvražděním Vršovců v r. 1108. Brzy ale již i zde vznikají další kláštery – benediktinský, později premonstrátský v Litomyšli kolem r. 1099 a o něco později klášter v Podlažicích. V dalších stoletích pak teprve vznikají šlechtické hrady (Rychmburk, Litomyšl, Košumberk) a královská města Vysoké Mýto a Polička. Kromě toho je v r. 1344 založeno litomyšlské biskupství zaniklé za husitských válek.

Husitství mělo v tomto kraji již od svého počátku značnou podporu, Jan z Chlumu je dokonce jedním z průvodců M. Jana Husa na kostnický koncil. Válečná vřava husitských válek se tudy také prohnala a přinesla zkázu především podlažickému klášteru. Již v této době se objevuje napětí v podobě sympatizantů obou odpůrných stran – oproti husitské většině je hrad Rychmburk v držení Arnošta Flašky z Rychmburku, přívržence císaře Zikmunda, a proto byl také roku 1425 dobyt. V polovině 15. století se stávají pány podlažického panství Kostkové z Postupic, stoupenci Jednoty bratrské zformované r. 1457 v nepříteli vzdáleném Kunvaldu a stavbou Nového hradu v tehdejší obci zvané Boží dům Kostkové zakládají napříště již novohradské panství. Díky tomuto rodu, jemuž patřila i Litomyšl, se toto město stává významným centrem Jednoty bratrské a brzy nejen zde, ale také ve Skutči vznikají sbory Jednoty. Tradičně katolický Rychmburk je od r. 1558 v držení rodu Berků z Dubé, kteří na svém panství jen nuceně trpěli utrakvisty, stoupence Jednoty pak pronásledovali. Oproti tomu blízký slavatovský Košumberk byl bratrskou baštou, dokonce s bratrskou školou navštěvovanou příslušníky významných šlechtických rodů (Albrecht z Valdštejna, Karel

z Lichtenštejna, Vilém Slavata z Chlumu a Košumberka aj.) Značná část obyvatel košumberského panství se pravděpodobně hlásila k Jednotě, o čemž svědčí také existence sboru v dnes nepatrné vesničce o několika málo obyvatelích Stříteži s kazatelskou stanicí v Doubravicích. Josef Dvořák o sboru ve Stříteži píše: „Střítež byla zřejmě malým sborem Jednoty, kněží však odsud postupovali do významných středisek Jednoty, do Brandýsa n. Orli. a do Mladé Boleslavi. Zdá se, že už před Bílou horou sbor zanikl. Sousední obec Hluboká patřila k obcím, v nichž byla značná část evangelíků, takže lze předpokládat, že byli potomky Bratří střítežského sboru.“⁷⁹

Po Bílé hoře se trautsonovské panství novohradské, berkovské panství rychmburské a slavatovské panství košumberské stala dějištěm tvrdé rekatolizace, která začala kvůli nedostatku katolických kněží připojením mnohých okolních farností k lužské faře. I po postupném osamostatňování měla Luže sehrát v protireformačním úsilí v širokém okolí významnou roli. V románu Jiřího Šotoly *Tovaryšstvo Ježíšovo*, ponurém jako tehdejší doba zvláště pro tajné nekatolíky, jsou sugestivně popsány události konce 17. století, kdy na pozvání Marie Maxmiliány Hýzrlové, košumberské paní, přichází jezuitský řád do Luže, aby, bohatě zajištěn, působil po blízkém i vzdáleném okolí ve prospěch vítězného katolictví. V roce 1745 byl i tento kraj „poctěn“ působením Antonína Koniáše. Nejen drsné nucení k přestupu k jiné víře a kruté pronásledování, ale také neutěšené hospodářské poměry třicetiletou válkou zdecimované země, měly za následek také nepokoje, za všechny jmenujme selské povstání r. 1680 na Litomyšlsku, jak jinak, než s tragickými následky pro své vůdce.

Zbytky někdejších utrakvistů a bratrů prožívaly těžké časy, přesto se dlouho udržela určitá skrytá organizace podporovaná tajně přicházejícími emigranty, zvláště ze Saska. Tajné schůzky, sloužení Večeře Páně, četba zakázaných knih – buďto uchovaných z předbělohorské doby nebo přinesených emisary ze zahraničí – to vše se muselo dít v utajení a prozrazení znamenalo velmi kruté tresty. To vše bylo důvodem k četným tajným odchodům do zahraničí, buď individuálním nebo organizovaným, jejichž prozrazení končovalo tragicky.

Toužebný konec všech těchto represí měl v očích lidu přinést tzv. Toleranční patent císaře Josefa II. z 13. listopadu 1781. Už jen to, s jakým zpožděním a neochotou úřadů se dostával do odlehlejších koutů, jaké fámy jej provázely,

⁷⁹ J. Dvořák a V. Dvořák, *Česko-bratrské Prosečsko*, Benešov 2006, str. 26

nasvědčovalo tomu, že nebude všem problémům konec. To měli záhy poznat ti, kteří se na úřady přišli hlásit a trvali „výslovně na přihlášce k husitům, českým bratřím, staročeské či starobratrské víře. Úřady samozřejmě dobře věděly, že jde o různá vyjádřená stejné příslušnosti k české reformaci, právě to však nemělo být připuštěno.“⁸⁰ Samozřejmě mnozí netušili, k jakému povolenému vyznání se přihlásit, a mnozí zklamaně odcházeli. Velice důležitou úlohu v tomto období sehrála výjimečná osobnost královéhradeckého biskupa a osobního přítele císaře Josefa II. Leopolda Haje. Měl za úkol, a to úkol nesmírně nesnadný, dohlížet na správné provádění přestupů, předcházet nedorozuměním nebo dokonce provokacím vyskytujícím se na obou stranách. Pro úřady nemilým překvapením byl počet přestupujících a také jejich často velmi odlišné požadavky, „vyznání víry“ a nezdědka veliká umíněnost a neústupnost podporovaná rozšířenou představou o pouze neinformovaném laskavém císaři a svévolných úřadech.

Vzápětí po vydání Tolerančního patentu na podzim 1781 vznikají v tomto kraji evangelické sbory hlásící se k helvetské konfesi. Je to jednak sbor v Krouně v roce 1782 (320 přihlášených nekatolíků z 24 obcí) s farářem Ferencem Kovácsem, Svratouchu v roce 1782 (99 přihlášených z 10 obcí) s farářem Vincenczem Mihályem, Borové v roce 1783 (132 přihlášených z 6 obcí) s farářem Danielem Mártonem, Telecím v roce 1783 (249 přihlášených z 9 obcí) s farářem Istvánem Gálem, Prosečí v roce 1783 (200 přihlášených z 19 obcí) s farářem Miklósem Toronyaiem a Lozicích v roce 1783 zahrnující 38 obcí s farářem Gyögrym Nagyem⁸¹. Sbory v obcích patřících k rychburskému panství měly značně usnadněnou pozici díky svému vlastníkovi hraběti Filipu Kinskému, který jako jeden z mála zástupců vrchnosti nejenže aktivně zajišťoval svým nekatolickým poddaným duchovní správcem u superintendenta Szalaye v Uhrách, ale poskytl finance a materiál na stavbu modliteben. Kromě toho vznikaly četné evangelické hřbitovy, aby se zabránilo sporům o pohřby nekatolíků na stávajících hřbitovech. Dodnes tak i malé obce mívají dva hřbitovy – u kostela ve středu vsi katolický a poněkud stranou evangelický.

Je třeba také mít na paměti pro toto období, že to byla skutečně pouze doba tolerance, nikoli rovnoprávnosti státem povolených církví, což pro evangelické sbory znamenalo mnohé komplikace v podobě povinnosti věřících odvádět poplatky stále

⁸⁰ Eva Melmuková, Patent zvaný toleranční, Praha 1999, str. 149

⁸¹ Kol., Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě, Praha 1996, str. 70-72 a 91-98

také ještě katolickým farářům, vedení matrik katolickou duchovní správou, zákaz zpěvu a kázání při evangelických pohřbech atp. Nově vzniklé sbory měly těžkosti především v těchto oblastech: jednak to byly zvnějšku vztahy s církví katolickou a jejími kněžími a vztahy s vrchnostenskými úřady, a jednak vnitřní problémy, obvykle v podobě nedostatku duchovních, případně výhrady proti nim nebo jejich neznalost českého jazyka a dále v podobě aplikace helvetského vyznání na původní utrakvistické a bratrské tradice. S tím souvisí také problém „náboženských blouznivců“, jejichž přítomnost většinou působila na sbory negativně, často až rozkladně. Nezanedbatelným problémem byla často otázka financí, ochota věřících podporovat svého duchovního a žel, že často evangelické farářské rodiny trpěly značným hmotným nedostatkem, který někdy způsoboval odchody farářů ze sborů.

Revoluční rok 1848 měl dalekosáhlé důsledky jak především pro venkovské obyvatelstvo zrušením povinnosti roboty, tak také pro evangelickou církev, a to v těchto následujících zásadních bodech zajišťujících její svobodnější postavení: Zrušila se platnost omezení týkajících se vzhledu modliteben, které dosud nesměly mít vzhled a vybavení jako kostely katolické (věže, zvony), zrušena byla povinnost šestitýdenního duchovního cvičení při úmyslu dosavadního katolíka přestoupit k jinému vyznání a také ustala závislost evangelické církve na katolických farářích v podobě vedení matrik, placení štoly, ohlášek evangelických zasnub v katolickém kostele, potvrzování křestních aj. listin katolickým farářem apod. Kromě těchto změn týkajících se církevní organizace se proměny dočkala i oblast veřejné správy. Pro evangelíky bylo podstatné hlavně to, že vrchnostenské správy při sídlech majitelů panství byly nahrazeny státními úřady v podobě okresů. Co se pak dotklo významně jednotlivých evangelíků bylo utvoření obcí s místní samosprávou s volbou starosty a zastupitelstva. Na tato důležitá místa se pak mohli poprvé dostávat také evangeličtí věřící.

Zrovnoprávnění se evangelické církve dočkaly až vydáním císařského patentu Františka Josefa I. z 8. dubna 1861. Stále však přetrvávala značná podřízenost vůči státu, ale důležitým momentem bylo utvoření vrchní církevní rady (jmenované císařem) společné oběma evangelickým církvím, čímž bylo do určité míry vlastně provedeno jejich sjednocení, ke kterému měla fakticky dojít až o několik desetiletí později.

Další období je nejenom ve sledovaném kraji charakteristické všeobecným nárůstem informovanosti, a to především formou vydávaných novin a časopisů

(„Český bratr“, „Česko-bratrský hlasatel“, „Bethanie“, „Hlasy ze Siona“, „Hus“, „Jednota“, „Evangelické listy“, „Stráž na Sioně“, „Národní listy“ nebo regionální „Od trstenické stezky“). Také vzrůstá politická angažovanost; jako příklad může pro tuto oblast sloužit pouť na Havlíčkovy oslavy do jeho rodiště roku 1862 nebo tábor lidu na hradě Košumberku konaný r. 1870, který znamenal pro své organizátory a účastníky vyšetřování, pokuty i vězení.

I přes zrušení nevolnictví a roboty, a v některých případech paradoxně kvůli tomu, došlo k výraznému chudnutí některých vrstev obyvatelstva. To mělo za následek poměrně početné vystěhovávání především do Ameriky. Podrobně o tomto problému hovoří Karel Kysilka ve své historicko – statistické studii „Vystěhovalectví z Poličska v letech 1850 – 1890“⁸²: „Emigrace zachvátila zejména chudé podhorské vesnice s evangelickým obyvatelstvem na západ od Poličky. Toto území navazovalo na další vystěhovalecká centra v sousedních okresech - Svratecko, Krkounsko a Prosečsko na Vysokomýtskou, resp. Chrudimsku, okolí Dolního Újezda, Budislavi a Jarošova na Litomyšlsku a Jimramovsko a okolí Německého (dnes Sněžného) na Novoměstsku. Všechny tyto oblasti byly charakteristické relativním přelidněním, nízkým podílem soběstačných zemědělských usedlostí, a z toho vyplývající převahou vesnické chudiny - nádeníků a podruhů, nevýnosným tkalcovstvím a strádající venkovskou řemeslnou výrobou. Bývalá sláva skláren, železných hutí a hamrů, které dávaly obživu nemalé části obyvatelstva, již byla minulostí. Evangelické reformované vyznání mohlo dát svým věřícím víru a sílu, ale nemohlo je uživit. Celkem můžeme odhadnout úbytek obyvatelstva stěhováním do Ameriky za 40 let druhé poloviny 19. století na řádově 1000 osob, z převážné míry z okolí Borové, Telecího, Březin, Oldříše a Kamence. V této oblasti žilo na 7000 lidí v r. 1850, v roce 1890 počet zdejšího obyvatelstva jen mírně poklesl.“

Poslední léta 19. století a první léta století dvacátého do roku 1912, kdy Teréza Nováková zemřela, se zdají být v tomto kraji dobou relativně klidnou, jakýmsi klidem před bouří v podobě 1. světové války, která se tragicky dotkne všech nejen zdejších obcí. Že ale nešlo o soužití zdaleka ideální, o tom svědčí Josefem Dvořákem zaznamenané provolání prosečského katolického faráře Františka Martínka z 8. prosince 1906 týkající se nutnosti opravy místního kostela.⁸³ Stěžuje si na to, že vše protestantské je líčeno jako vlastenecké, a naproti tomu vše katolické

⁸² <http://www.fortunecity.com/victorian/durer/23/emigrace/policka.htm>

⁸³ J. Dvořák a V. Dvořák, Česko-bratrské Prosečsko, Benešov 2006, str. 292-293

jako ničemné. A vzhled obou církevních staveb jakoby tomu nasvědčoval a toto potvrzoval. Protestantskou modlitebnu nazývá „synagoga satanae“ a varuje, že pokud padne Proseč plně do rukou protestantských, „bude se rozlévat jako lavina a již rozlévá protestantismus do okolních krajin.“

4.3. Pohled Terézy Novákové na církevní historii a původ náboženských tradic ve východních Čechách

Od dob, kdy především hnutí náboženských blouznivců na východě Čech začalo poutat pozornost lidí s více či méně vědeckým přístupem k této problematice, bylo vysloveno mnoho teorií vzniku tohoto fenoménu. Jedna z nich hovoří o pozůstatcích utrakvistických a bratrských tradic a jejich zakrnění v dobách katolické protireformace. Jiná si všímá koncentrace těchto lidových náboženských projevů na relativně malém a specifickou krajinnou tvářností vynikajícím území. Pro tuto teorii je důležitá odlehlost kraje, jeho neúrodnost a nesnadná obdělavitelnost, což vše působilo i na myšlenkové utváření zdejšího lidu. Další výklad „buržoazně liberální“ mluví o „samozrození“ sektářství z podmínek, které panovaly v 18. století. Jiný opět zdůrazňuje sociální příčiny a kořeny sektářství hledá především v hmotných podmínkách života venkovského lidu té doby.⁸⁴ Prof. Machovec pak přichází s marxistickou teorií původu v třídních rozporech a bojích obyvatelstva, které se jen ze setrvačnosti a nedostatku jiných způsobů vyjádření projeví formou náboženského blouznivectví.

Co o původu těchto jevů soudí Nováková? V rukopisu článku „Ve stopách myslí lidové“ píše, že „kdo však vydává se na pouť za účelem spíše poučným, kdo vedle rozkošných lesních údolí, mýtin a houštin probádává vesničky a samoty sezná ihned, že krajina s lidem ji obývajícím, s jeho tělesnou i duševní způsobilostí činí jediný nerozlučný celek, důsledný ve všech jeho částicích.“⁸⁵ Dále pokračuje obdivným tónem o podle ní zneuznaném dr. Amerlingovi, který se v dobách teprve se rodící etnografie zabýval „naukou o terrainu či půdě“, podle níž právě v půdě „kotví tělesná i duševní povaha jednotlivce, lidu, národa, jeho umění výtvarného, poezie, jeho věda a průmysl, jeho poměr k lidem a národnostem ostatním, jeho

⁸⁴ Markéta Machovcová a Milan Machovec, *Utopie blouznivců a sektářů*, Praha 1960, str. 258

⁸⁵ Teréza Nováková, *Ve stopách myslí lidové*, rkp. 23 11, LA PNP

dějiny – krátce vše.⁸⁶ Nováková zmiňuje, že tato teorie je v současnosti rozšířená jako nauka o prostředí či milieu a na doklad toho zmiňuje srovnání krajiny Hané s jejími obyvateli, jejich „otevřenost a statečnost“ a naopak srovnání uzavřenosti, drsnosti zdejšího kraje a takových také jeho obyvatel – houževnatých s náboženskou neohrožeností a občanskou vytrvalostí.

Podobně mluví také v úvodu dalšího článku „Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech“⁸⁷, kde říká, že tento kraj „zajímav jest nejen konservativním rázem, uzavřeností a odloučeností... budí naši pozornost poměry náboženskými mezi lidem panujícími.“ Ale vzápětí se pouští jakoby do jiné teorie původu této zvláštnosti. Mluví o hojných tajných vyznavačích víry podobojí a bratrské, kteří se zde ukrývali, ale kteří byli také vypátráváni, vězněni a mučeni „otci Jezuity“, v tomto úsilí pak byly podporováni členové řádů jezuitů v Luži a piaristů v Litomyšli, uvedenými sem a financovanými členkami šlechtických rodů, vlastnicích příslušná panství. V poznámce na okraji s určitostí píše: „Není pochyby, že předkové většiny helvetů v krajině námi zmíněné byli českými bratry, bylo se tak snadno mezi lesy hlubokými skalami hojně prostoupenými se ukrývati!“ O době toleranční píše že se „úžasné percento“ zdejších obyvatel přihlásilo k evangelické víře „nejvíce helvetského, čili českého (!) reformovaného vyznání jako ku víře českobratrské nejbližšímu.“ Zmiňuje jakéhosi pokrokového občana Proseče, který jí sdělil, že má o tom dokonce písemné důkazy, že jeho rodina pochází přímo od tajných bratří. Nováková dodává, že u jiných rodin tomu tak asi také bylo, ale že si většinou těchto památek nevážili a ty se pak ani nedochovaly. Neméně zajímavá jsou jí předkládaná možná pojetí původu sekty adamitů: „V zákoutí našem konečně dosti zhusta vyskytují se vyznavači podivné, zpola báji se podobající sekty Adamitů a deistů, o níž nepřisluší nám rozhodovati, zdali jest zbytkem sekty již Žižkou tak krutě vyhlazované, či zda-li povstala, když neustálým hloubáním v písmě svatém i mimo písmo, tajní bratří a sestry, beze všeho poučení náboženského zůstávající, dodělávali se vždy fantastičtějších vývodů blouznivé své věrouky.“ Jako centrum a hlavní sídlo „adamitů“ zmiňuje Stradouň, kde se ještě dlouhá léta poté objevovaly nebývale silné projevy sebevědomého a neústupného lidového hnutí, patrného ještě v 50. letech 20. stol., kdy jeho zbytky popsal prof. Machovec. Další zajímavostí Novákovou zmiňovanou v tomto článku je fakt, že pokud byli „adamité“ přinuceni přihlásit se

⁸⁶ Teréza Nováková, Ve stopách myslí lidové, rkp. 23 11, LA PNP

⁸⁷ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

k některému z povolených vyznání, volili nejčastěji vyznání helvestké. Poměrně nelichotivou zmínku o této praxi najdeme ve výše zmiňovaném článku „Ve stopách myslí lidové“, kde Nováková píše, že „dávali se raději zapisovatí za helvety jelikož pastoři, aby získali více duší, byli laxnější.“

Nejsoustavnější pohled na historii podává Teréza Nováková ve své knize „Slavin žen českých“.⁸⁸ Tón a způsob podání historických souvislostí jsou pravda poplatné především účelu, za jakým byly sepsány – jsou „věnovány hlavně dívkám a paním našim, aby utvrdily je u vědomostech o vynikajících předkyních“⁸⁹ Je zde nicméně zřetelně pozorovatelný postoj Novákové k událostem českých dějin týkajících se náboženských zápasů, což nám pomůže vidět autorčiny názory a to, čemu přisuzovala důležitost.

Při líčení osudů Anny České, dcery Karla IV. provdané za anglického krále Eduarda II. se zmiňuje o „Janu Wycliffovi“ a spojuje tyto dvě historické osobnosti těmito slovy: „A tak byl příchod Annin do Anglie prvním, zdánlivě nepatrným počátkem věci v Čechách velikých, neboť články Wyckliffovy, do Čech Jeronýmem pražským přinesené, zavdaly podnět k hnutí husitskému, jemuž ovšem již dávno připravována půda.“⁹⁰ Pro nás zajímavé je dále následující popis života královny Žofie. Zmiňuje Waldhausera, Milíče a Matěje z Janova, kteří svými kázáními připravovali půdu a pak hlavní osoby Jana Husa a jeho přítele Jeronýma Pražského, kteří „uchvátili převážnou část národa českého pro vyznání své náboženské hlavně výmluvností nevšední a přesvědčivou a poukazováním a četné zlořády, které tehdy se dály a které čistou víru Kristovu zakalovaly.“⁹¹ Následující kapitola nese výmluvný název „V bouřích za víru a volnost“, ve které dobu husitství považuje v historii českého národa za nejslavnější a její hesla v předstihu předjímající hesla francouzské revoluce. Přínosem podle Novákové bylo vzkříšení národního vědomí a dočasné vypuzení cizáctví. „Jinou doby té zásluhou jest, že křísila v lidu cit náboženský, pobádala jej k četbě svatých písem, k uvažování o nich; po pilných čtenářích Husitech přišli čeští bratři, mudrci, knih spisovatelé a překladatelé. Duch jejich, třeba velká část jich ze země přinucena byla odejít, zůstal a přebýval v českých chaloupkách, z nichž vyšli naši křisitelé.“⁹²

⁸⁸ Teréza Nováková, *Slavin žen českých*, Praha 1894

⁸⁹ Teréza Nováková, *Slavin žen českých*, Praha 1894, str. 5

⁹⁰ Teréza Nováková, *Slavin žen českých*, Praha 1894, str. 115-116

⁹¹ Teréza Nováková, *Slavin žen českých*, Praha 1894, str. 118

⁹² Teréza Nováková, *Slavin žen českých*, Praha 1894, str. 121

Na dalším místě zmiňuje množství zničených klášterů a kostelů, což podle ní nemělo vliv na zbožnost českých žen a připomíná známý výrok Piccolominiho, že „každá česká babička lépe písmo svaté čísti a je vykládati umí, než mnohý prelát.“⁹³

Nováková chová velké sympatie k Jednotě bratrské, jejíž vznik vidí jako reakci na neutěšené poměry panující v tehdejší církvi i společnosti. Utlačování poddaného lidu pak považuje za příčinu vzniku sektářských projevů mezi lidovými vrstvami, které neměly jiné východisko, než blouznit o lepším a spravedlivějším řádu a očekávat vysvoboditele a změnu stávajících podmínek. V tomto ohledu se velmi přibližuje o šedesát let mladšímu názoru prof. Machovce vycházejícího z marxistické teorie třídního boje. Ten říká, že „hlavní pozornost rodícího se sektářského hnutí na tomto stupni vývoje je vždy bez výjimky zaměřena k sociálním poměrům a rozporům v současné společnosti... To je nutný bezprostřední následek bídě chudiny za feudalismu, zákonitý produkt jejího vyžívajícího vzdoru a odporu proti vrchnosti a boháčům.“⁹⁴ A Nováková: „Pro zvláštní jejich pravidla (či dekrety), jež žádala život prostý, vylučující jakoukoli důstojnost, úřad, majetek, přidával se k Bratřím lid obecný, jenž valně jsa utiskován, ve blouznivé své víře jedinou útěchu svou nalézal.“ „Ku Bratřím přidávali se učenníci Chelčického, tajní Táboři, mnozí sektáři a vůbec všichni, jimž nespořádané poměry náboženské a obecní překážely. Oni zprvu jen za sektu byli pokládáni, slyneli tichou trpělivostí, zbožností, pracovitostí a bezúhonnými mravy. Spíláno jim bludařů a nejčastěji pikhardů. Později, když pravidla jednoty byla zmírněna, přistupovali i pánové v řadu Bratří; ba lze říci, že jedné doby výkvět šlechty české náležel do Jednoty bratrské.“⁹⁵

Nováková neopomene poznamenat, že po vyhlášení Tolerančního patentu se většina tajných Bratří přihlásila k reformovaným a že v současnosti úplné svobody se objevují znovuoživené zbytky Bratří hlavně ve východních Čechách. Příznačné a její hodnocení prozrazující je povzdech, že „setřen z nich namnoze ráz jejich národní.“⁹⁶ Všímá si také komplikovaných vztahů jednotlivých vyznání v předbělohorském období, útlak Jednoty působený jak katolíky, kališníky, tak nově se objevujícími zastánci luterství, u čehož nechybí zmínka, že toto náboženství bylo do Čech přeneseno z Německa. Pozorujeme vůbec, že popis náboženských poměrů různou měrou splývá Novákové s vlastenectvím, jak je patrné v tomto zvolání:

⁹³ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 128

⁹⁴ Markéta Machovcová a Milan Machovec, Utopie blouznivců a sektářů, Praha 1960, str. 309

⁹⁵ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 142

⁹⁶ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 143

„Málo která země ukazuje ve svých dějinách tolik hrdinství a oddanosti u víře jako naše Čechie, ona věru všecka krví a slzami v posvátném přesvědčení prolitymi jest prosycena!“⁹⁷

Pro pobělohorskou dobu nemá Nováková vlídná slova, popisuje ji jako národní tragédii projevující se všeobecným úpadkem jak hospodářským, tak mravním po nucené emigraci nekatolíků a utrpení třicetileté války: „Z toho ovšem pošel nejen úpadek zemědělství a řemesel, ale i děsná nevědomost, vlašnost u víře a spuštění mravů.“⁹⁸ Nucená účast na katolických bohoslužbách, nedostatek a nekvalita kněží přivedených „leckde z Polska atd.“⁹⁹, nedostatek učitelů, včetně univerzitních mistrů, to vše podle Novákové vyplynulo v obavu, „že obyvatelstvo Čech, šlechtu vyjímajíc, upadne v úplnou nevěru.“¹⁰⁰ Na scénu pak nastupují kněží řádoví, na nichž si Nováková všímá jejich učenosti, výmluvnosti, bezúhonného, až asketického života a touhy udělat z Čechů věrné katolíky, což „zavádělo je k mnohým ukrutnostem, o čemž poučují nás úřední listiny z dob těch zachované.“¹⁰¹ Právě tam, kde byla potlačovaná víra nejvytrvalejší – zmiňovány jsou kraje čáslavský, chrudimský, hradecký a bydžovský – je koncentrace z fundací zakládaných klášterů, kostelů a škol nejvyšší. Platí to především o jezuitách. Nováková zmiňuje příklad Košumberka a Luže, jejichž vlastníci byli již od dob M. Jana Husa přívrženci nového vyznání, aby se oblast o necelá tři století později stala působením Tovaryšstva Ježíšova horlivě katolickou. Nováková to shrnuje těmito slovy: „...během času poměrně krátkého proměněno smýšlení celých krajin a kulturní jejich vzezření téměř zázračně, nehledíme-li k odlehlým některým vesničkám, kde ukrývali se ‚bludaři‘, jedině to pozůstatky sborů věřících pod obojí a bratrských.“¹⁰²

Předposlední kapitola „Slavínu žen českých“ je věnována tématu Novákové z nejmilejších – s názvem „České bludařky“ tu přichází ke slovu autorčina vlastní zkušenost, výsledky vlastního studia a shromažďování pramenů, které měla v té době již k dispozici. Znovu opakuje všechny překážky, kterým čelili vyznavači „vyznání českého“, aby o to více vyniklo, jak pevně bylo v jejích „Čechách východních a severovýchodních“ bratrství zakořeněno, a přes všechnu snahu mnohých misionářů

⁹⁷ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 158

⁹⁸ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 329

⁹⁹ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 330

¹⁰⁰ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 329

¹⁰¹ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 330

¹⁰² Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 340

přetrvalo až do doby svobody. Popisuje vývoj odporu – od veřejného zastávání i přes tresty v podobě vojenské posádky v domech vytrvalých nekatolíků, přes emigraci po zpřísnění trestů za odmítnutí poslušnosti až po tajné praktikování v odlehlých vsí z důvodu neochoty opustit svou draze milovanou vlast. Novákové oblíbený motiv lásky k rodné zemi zde nedovoluje zmínit i pragmatičtější důvody setrvání jakým bylo bezesporu nevolnictví obyvatel, které jim nedovolovalo opustit panství příslušné vrchnosti.

Pozornost věnuje jejich tajným nočním shromážděním pod vedením „predikantů a kazatelů z ciziny příšlých neb tajně v zemi se zdržujících“¹⁰³ a výčtu tajně držných knih, mezi kterými zmiňuje tyto: „kancionály, Starý a Nový zákon, Manualník, Harfa, Žalmy zpěvací, Havla Žalanského spisy, Postilla...“¹⁰⁴

Existenci fenoménu uchování otcovské víry Nováková připisuje zdravému jádru rolnického obyvatelstva, když to jako jediné mezi sebou tuto tradici uchovalo narozdíl od kdysi četného nekatolického měšťanstva a šlechty, kteří se tedy buď vystěhovali, vymřeli nebo se jejich potomci poddali. Nejdéle dle jejího názoru vydržely tlak právě ženy všech stavů.

Zmíněno je také dlouho očekávané vysvobození v podobě Tolerančního patentu Josefa II., jehož text se nacházel téměř v každém sebeckudším stavení, jak píše Nováková. Vysvobození to však bylo neúplné pro ty, kteří nechtěli ze své víry slevit na některou z povolených konfesí. Ti, kteří se nechtěli poddat, protože jejich učení vykazovalo podle Novákové již prvky deismu, byli často deportováni do odlehlých oblastí Rakouské říše. Zajímavé je závěrečné hodnocení současné situace: „...dosud, na konci věku devatenáctého, naprostá svoboda není přána lidu u věcech víry, jest zakročování úřadů světských i duchovních proti bludařům nynějším, jež svět nazývá adamity a deisty, již však mezi sebou bratry a sestrami se zovou, věříce, že v prostotě a chudobě jejich nejlépe zachována památka Jednoty.“¹⁰⁵

Tento koncept historie ukazuje Novákovou jako obdivovatelku především Jednoty bratrské a to ne z důvodu správnosti jejich věrouky, ale z důvodu jejich povahových vlastností a především jejich vytrvalosti. Právě vytrvalost, odhodlanost a věrnost je to, co má pro ni velkou hodnotu. Dalším pro Novákovou důležitým

¹⁰³ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 439

¹⁰⁴ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 439

¹⁰⁵ Teréza Nováková, Slavín žen českých, Praha 1894, str. 463

aspektem jsou významné osobnosti, které z bratrství vzešly, především Komenský. Vysoké hodnocení u ní dostává literární činnost, zvláště když o ní může říci, že je psána čistým jazykem, jak to zmiňuje u Bible kralické. Pro Novákovou jsou zásadní projevy češství, vlastenectví a lásky k rodné zemi a to občas hodnocené poněkud přímočaře, aniž by se dalo s určitostí říci, že by to popisovaná osoba musela nutně cítit stejným způsobem.

4.4. Pohled Terézy Novákové na soužití obyvatelstva rozdílného vyznání ve východních Čechách

Ve svém článku s názvem „Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech“¹⁰⁶ přináší Nováková řadu informací a postřehů ze života konfesijně nejednotných vsí. Týkají se především praktické stránky věci, prostě toho, jak byl běžný každodenní život obyvatel ovlivňován rozdílností vyznání, jejími slovy: „jak v některých vesnicích nám známých a nábožensky velmi promíšených utváří se poměry mezi jednotlivci i v rodinách, a jakým zvláštnostem poměry ty vznikati dávají:“

4.4.1. Pozdrav

Tou první odlišností, se kterou se člověk mohl setkat a podle které mohl poznat, ke které církvi dotyčný náleží, byl již pozdrav. Je zajímavý rozdíl mezi katolickým vyznavačským „Pochválen buď Pán Ježíš Kristus“ a civilním „Dobrý odvečírek“ nebo „vodvečírek“, případně „Dobré jitro“ používané evangelíky. Kromě toho se mezi „nezařazenými“ nazývanými také blouznivci používal pozdrav: „Pozdrav tě světlo živé.“¹⁰⁷

4.4.2. Manželství

Smíšených sňatků bylo mnoho, a to především proto, že při uzavírání svatební smlouvy bylo nejdůležitější položkou hmotná stránka věci, tedy věno – hlavně u řemeslníků – a zvláště kvalita zemědělské usedlosti – při převládající formě

¹⁰⁶ Teréza Nováková, Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech, Český lid, roč. I., Praha 1891, zdroj: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid01/index.htm>

¹⁰⁷ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

obživy obděláváním půdy. Přesto Nováková uvádí, že velmi pravověrní rodiče, a chválí, že jich není málo, by za žádných okolností nedovolili dětem sňatek s partnerem rozdílného vyznání. Přesto píše, že „v rodinách panuje někdy pravý zmatek co do víry členů; jsou-li kolikeré děti, střídá se mezi nimi vyznání zcela pravidelně. To tím, že někteří občané víru měnívali podle okolností, obyčejně ve příčině sňatku.“¹⁰⁸

Ve své studii „Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech“¹⁰⁹ Nováková podává barvitě příklady tehdy panujících zvyklostí. Uvádí poměrně váženého občana, evangelíka, jehož stará matka byla považována mezi spoluvěřícími pro svou moudrost a sečtělou. Syn se oženil s katoličkou, ale ta že neměla nic proti vyznání svého manžela, nenaléhala na jeho konverzi. Druhá manželka byla helvetka a třetí opět katolička, ale nyní jiného ražení, pocházející ze vsi silně katolické, a kvůli ní, nebo snad kvůli značnému věnu, které přinesla, se muž celkem ochotně vzdal svého náboženství ve prospěch manželčina. Toto pozorování se stalo inspirací a jedním z hlavních témat povídky „Na faře“¹¹⁰, která představuje zhuštěně právě velmi rozdílná pojetí důležitosti konfesijní věrnosti. Matka hlavní hrdinky, helvetka, si nedělá starosti s tím, že čeká nemanželské dítě se sezónním dělníkem, jista si láskou svého milého, katolíka. Ten však, a hlavně jeho rodina, situaci nebere tak lehce a dívka je nucena se provdat za vdovce, který jí slíbí, že dceru uzná za svou, na což pak „pozapomene“. Když se pak po letech má dívka šťastně vdát za chlapce z vážené evangelické rodiny, zjistí se na prosečské evangelické faře, že dívka je zapsána jako nemanželské dítě. Chlapec i jeho rodina, původně nadšená z vnučky „dokonalé babičky Neprašovy“ odmítají hanbu, kterou by jim podle jejich názoru způsobil sňatek syna s dívkou nemanželského původu. Ale když se vše formálně zápisem v matrice urovnalo, svatbě nic nebránilo.

Nebylo málo ani „divokých manželství“, zvláště u lidí nejnižšího postavení společenského žebříčku. Nováková se zmiňuje o jednom mezi podruhy, kteří měli již několik dětí, z nichž dcery chodily za prací s matkou a synové s otcem. V takovémto případě byly všechny děti křtěny podle konfesijní příslušnosti matky, tedy v evangelické církvi v tomto případě. Na dobře míněné rady okolí, aby se dostalo dětem zákonného otce, odpovídala žena, že překážkou je partnerovo odlišné

¹⁰⁸ Teréza Nováková, Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech, Český lid, roč. I., Praha 1891, zdroj: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid01/index.htm>

¹⁰⁹ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

¹¹⁰ Teréza Nováková, Na faře. Kamenité stezky, Hradec Králové 1978

náboženství. Nováková zmiňuje, že to bylo spíše výmluvou, aby neskončila v manželství s mužem s násilnickými sklony. Její přítel, prý ne zrovna pracovitý, to ženě udělal k vůli a prý ze zjištění přestoupil a Teréza Nováková píše, že to manželství není zrovna z vydařených.¹¹¹

Pro víru byli manželé v rozepři prý málokdy, ale nedělní ranní cesta na bohoslužbu byla jasným ukazatelem rodinných poměrů. Manželé, někdy i děti se rozdělili, aby každý navštívil chrám své církve. „Útlocitnější“ manželé katolického vyznání často nechodili do kostela, ke kterému byla jejich ves přiřazena, ale navštěvovali kostely v místech, kde se nacházela i evangelická modlitebna, aby mohli v neděli jít alespoň společnou cestou. Nováková uvádí příklad vsí Budislavi, Kamenných Sedlišť, Jarošova a Vranic, kteří náleželi kolaturou do Mladočova, což je na opačnou stranu než Proseč, kam směřovali jejich evangeličtí příbuzní. A tak chodívali s nimi právě do Proseče.

4.4.3. Děti ze smíšených manželství

S předchozím souvisí také otázka konfesijní příslušnosti dětí vzešlých ze smíšených manželství. Pravidlem bylo, že děti byly vychovávány v náboženství otce, občas se vyskytovaly případy, kdy se rodiče o děti v této otázce rozdělili. Zajímavý je Novákově postřeh, že ze smíšených manželství je více dětí katolického vyznání. Zdá se, že zde ještě v devadesátých letech 19. století převládá praxe nastavená tolerančním patentem, kdy v případě, že v konfesijně smíšeném manželství byl otec katolíkem, byly děti bez rozdílu pohlaví vychovávány v katolickém náboženství, kdežto v případě otce evangelíka následovali synové otce a dcery matku co se konfese týče. Toto nařízení platilo v době přesahující o něco tzv. toleranční období (1781 – 1861), poté výraznou změnu přináší záruka náboženské svobody daná ústavou z roku 1867 a o rok později vydaný první obecný mezikonfesní zákon, který všem občanům starších 14 let zaručil svobodnou volbu náboženství nebo prohlášení se za osobu bez vyznání. Zákon v této podobě platil pro Čechy až do roku 1925.

Citlivý přístup Novákové dokazuje tento její postřeh: „Trapná je situace těchto dětí, slyší-li v kostele za kázání o matce neb otci jinověrci, že zatracení budou a jaké muky pekelné jim bude trpěti.“¹¹²

¹¹¹ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

¹¹² Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

4.4.4. Vesnické školy a učitelé

Toleranční patent dovoloval tam, kde žije sto rodin nekatolického vyznání postavit kromě modlitebny také školu a ustanovit si a ovšem vydržovat učitele. Od tohoto nařízení do doby Terézy Novákové se ve školství mnohé změnilo. Původní tereziánské školství bylo změněno školským zákonem z roku 1869. Školní správa přešla z kompetence katolické církve pod stát a byly zřízeny místní, okresní a zemské školní rady, ve kterých zasedaly zástupci vlády, obcí, církve a učitelů. Do škol byl umožněn vstup nejen žáků, ale i učitelů různého vyznání a církvím byla napříště pod státním dohledem vyhrazena pouze péče o výuku náboženství.

Roku 1883 byla vydána novela školního zákona reagující na neúspěšné snahy katolické církve prosadit konfesijní veřejné školství. Stanoví se zde také zásada, že správce veřejné školy musí být téhož náboženského vyznání jako většina žáků. Právě kvůli tomuto proměnlivému ukazateli se snažili evangelické obce, kde to jen šlo zakládat školy soukromé. Nováková popisuje školství přesně v intencích těchto pravidel: „Obce evangelické zhusta vydržují si obecnou školu soukromou, třeba jest ve vesnici nebo městečku škola veřejná. Ale také na veřejných školách, kde jsou děti evangelické, bývá po zákoně dosazován učitel jejich víry, dle množství dětí buď řídicí, učitel nebo podučitel.“¹¹³ Uvádí také příklady, že Jarošově je řídicím evangelík, podučitelem katolík, v Desné na Mladočově i Lubné jsou všichni katolíci. Zmiňuje právě také, že poměry dětí se během několika let mění a pak se mění i funkce učitelů. Evangelický učitel také často vyučoval náboženství, kdežto výuku katolického náboženství zajišťoval jednou až dvakrát týdně „velebný pán“ či „pan páter“ – kaplan.

Jak se různé poměry a vydávání nových zákonů týkajících se školství odráželo konkrétně na jedné vsi, popisuje Nováková v rukopisu s názvem „Ze školní kroniky Rychnovské na Skutečsku“¹¹⁴ Škola tam byla nákladem obce postavena roku 1782, dříví na stavbu poskytl dobrodinec školy i jiných staveb Filip hrabě Kinský. Prvním učitelem byl evangelík, vysloužilý voják, což byla poměrně častá „aprobace“ pro venkovského učitele. Druhým učitelem byl opět evangelík, který ale ze strachu z vrchního na rychmburském panství přestoupil, „osadníci z téže obavy si jej

¹¹³ Teréza Nováková, Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech, Český lid, roč. I., Praha 1891, zdroj: <http://tyfoza.no-ip.com/ceskylid/html/knihy/ceskylid01/index.htm>

¹¹⁴ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

ponechali“. Další dva učitelé v rychlém sledu za sebou byli opět evangelíci, z Jimramova a z Krouny. To se ale nelíbilo skutečskému děkanovi a navrhován byl syn někdejšího přestoupivšího učitele, který sice nebyl způsobilý, ale za to slíbil postarat se o svou matku, čímž odpadla tato povinnost ze strany obce. Škola pak upadala, protože pan učitel byl občanům „pro posměch“. To trvalo až do nového školního zákona do roku 1870, kdy se dokonce obec soudila, protože chtěla mít z obecní školy evangelickou s povinností vyplatit katolickou stranu. To se nakonec nestalo a škola se stala roku 1870 veřejnou. O dva roky později se stal učitelem František Libra z Jimramova se služným 400 zlatých ročně. Konečně byla roku 1876 postavena kvůli rostoucímu počtu žáků nová škola. To už také existovaly místní a okresní školní rady, které konaly inspekce a vizitace. Nováková dokonce zmiňuje jméno prvního c. k. okresního inspektora Leopolda Vobořila z Vysokého Mýta. Do té doby prováděli vizitace duchovní obou vyznání. Nováková ještě poznamenává, že v Rychnově byly toho času dvě třetiny obyvatel evangelíci a doby stavby školy se kryla s dobou stavby evangelického chrámu v Krouně, kam museli rychnovští evangelíci přispívat penězi i prací, a tak bylo zažádáno o podporu, kterou zemský výbor skutečně poskytl ve výši 3000 zlatých.

Nováková udržovala přátelské styky s místními učiteli, a tak měla tyto informace opravdu „z první ruky“. Svědčí o tom například rukopis budislavského řídicího učitele Františka Klusoně o zvycích a obyčejích okolí Budislavi v písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu v Praze. Především to však bylo dlouholeté přátelství s učitelem Josefem Chalupníkem, o němž je pojednáno výše v samostatné kapitole. Chalupník byl také důkazem toho, že vztahy mezi farou a školou nebyly vždy ideální. V rukopisu „Materiál k Adamitům čili Izraelitům“¹¹⁵ píše, že Josef Chalupník se po studiích na učitelském ústavu v Německu vrátil do rodné Proseče, kde se stal učitelem na evangelické škole, ale „farář Kalda ustavičně jej pronásledoval, snad proto že nebyl dostatečně orthodoxní...“ Jistě zde hrál roli fakt, že Chalupník pocházel z „adamitské“ rodiny a jeho pohled na svět byl formován rozmanitějšími podněty než na jaké bylo městečko zvyklé. Nováková zmiňuje vzpomínku učitele Chalupníka, že během svých studií hrál na harmonium „mezi pietisty či methodisty“ a poznal tam také „pověstné ‚heilandování‘, které provozují nyní ‚znovuzrození‘...“ O jeho dalších osudech

¹¹⁵ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

Nováková píše: „Nemoha týrání to snéstí odešel Chalupník do Polska za učitele... Když se vrátil, oženil se s dívkou z Proseče, dlouho byl podučitelem v Č. Rybné, teprve nedávno stal se učitelem...“ Od roku 1905 pak Chalupník působil jako evangelický učitel v Krouně.

Říšský zákon o školství z roku 1869 nařizoval také, aby si školy opatřily učební pomůcky a zřídily žákovské knihovny. Jakými potencionálními učebními pomůckami disponovala trojtřídní škola v Telecím popisuje Nováková, když vyjmenovává položky sbírky teleckého řídicího učitele Koblížka: popelnice a jiné praehistorické nálezy z Třebechovic, vycpané ptáky, sbírku umělých hub, zbraně, tzv. českobratrský zámek, „písménko“, jež se kupovalo dětem, když šly poprvé do školy...¹¹⁶ Kromě toho se Nováková zmiňuje, že pan učitel Koblížek sepsal dějiny obce Telecího, jejíž byl čestným občanem a přispíval do různých učitelských novin a do katolického časopisu pro dívky „Ludmila“, kde se prý podepisoval jako Strýček Tomáš.

Také vyššího stupně školství si Nováková všimla, konkrétně gymnázia v Litomyšli. O něm ve svém článku „Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech“¹¹⁷ píše: „Gymnasium šlechtickou z Perštýna založené trvá málem půltřetího sta let, leč sotvaže jako světské ve správu státu převzato, studovala a studuje na něm celá řada jinochů z přísných rodin evangelických, nejvíce z okresu poličského... Na gymnasiu druhdy kněžními katolickými vedeném jest náboženství evangelicko-reformované stálým předmětem a leckterý nadaný jinoch odešel odtud na kněžský ústav protestantský ku dalším studiím.“

4.4.5. Pohřby

Vycházeli-li si manželé rozdílných vyznání během života vstříc, aby je otázky víry příliš nerozdělovaly, pak smrtí nastalo úplné a nekompromisní oddělení co se pohřbení týče, protože každému z nich bylo určeno odpočívat na jiném hřbitově.

Zajímavé jsou odlišnosti pohřbů popisované Novákovou. Ke každému pohřbu, bez rozdílu víry se shromažďovala celá vesnice. Právě v tomto společném shromáždění vynikly rozdíly. Teréza Nováková popisuje, jak při vyslovení Kristova

¹¹⁶ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹¹⁷ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

jména, které bylo při těchto příležitostech časté, katolíci pokaždé sklonili kolena a hluboce se poklonili, zatímco evangelíci zůstávali stát.

Také průběh pohřbu se různil. U evangelického přicházel farář do domu smutku a měl řeč nad rakví, druhou pak u hrobu. U slavných pohřbů bývali faráři dva a každý sloužil jednou z těchto řečí. Nováková trochu potutelně píše, že „řeční-li duchovní správce sám, jenž zná dokonale osadníky svoje, bývá velezajímavo ta kázání poslouchati.“¹¹⁸ Mluví se o životě zemřelého bez ohledu na pořekadlo „o mrtvých jen dobře“, o rodinných poměrech, kritizuje se nesnášenlivost a lakota, a jak rodina, tak smuteční hosté klidně naslouchají, jak Nováková zmiňuje: „Pokud lze pozorovati, nejsou pozůstalí hřímavou řečí a ostrou důtkou svého pastora nikterak uraženi – ale nelepší se také.“¹¹⁹ V některých případech, aby se dodalo pohřbu puncu větší slávy, se pozval ještě jiný duchovní, který pak mluví jinak, všeobecně o posmrtném životě, o loučení a naději na opětovné setkání.¹²⁰

U katolického pohřbu se smuteční hosté setkali s knězem, ministranty a kostelníkem až na hřbitově. Aby katolický kněz přicházel již do domu smutku a doprovázel průvod, se stávalo jen výjimečně.

Dalším projevem vzájemných vztahů a nekonfliktního soužití byly družičky při pohřbu dítěte nebo svobodného, které se bez rozdílu vyznání v rozmezí věku od šesti do třiceti let zúčastnily.

Oblečení účastníků pohřbu se lišilo ne konfesijně, ale místně. Ve městě byli v černém pouze pozůstalí, ostatní byli oblečení slavnostně, hlavně prý dámy se blýskaly „nádhernými, mnohobarevnými toiletami“. Na venkově se hlavně starší a vdané ženy oblékaly do tmavého a chudší měly alespoň tmavé šátky. Oděv mužů se tu neřeší, evidentně bylo slavnostní pánské ošacení tak jako tak tmavé.

4.4.6. Hřbitovy

Nováková popisuje dodnes alespoň částečně patrné rozdíly mezi hřbitovy obou vyznání. Katolický hřbitov je ve vsi vždy kolem hřbitova a je charakteristický zdobností a rozmanitostí – hroby jsou ozdobeny kříži, sochami Krista nebo andělů či „malými chrámký“. Evangelické hřbitovy se většinou vyskytovaly na místech dost zvláštních a ne vždy pro hřbitov vhodných – skalnatých nebo podmáčených

¹¹⁸ Teréza Nováková, Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech

¹¹⁹ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

¹²⁰ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

pozemcích, na kraji lesa a ve značné vzdálenosti od vsi. Co se polohy týče, je tu patrná podobnost se hřbitovy židovskými. Jen tam, kde se v obci nacházel evangelický chrám, tam byl hřbitov zřízen kolem něho. Pomníky mívaly jen některé hroby a pak byly ozdobeny zlaceným kalichem a protože nepřipadala v úvahu levná varianta kříže, kterou měl k dispozici katolík, bylo množství hrobů neoznačených, ozdobených případně květinami.

4.4.7. Slavnosti

Překvapit může také jev, který známe spíše ze současnosti nebo nedávné minulosti. Jedná se o různý stupeň „odsvětění“ původně s náboženstvím nerozlučně spjatých a z něho vycházejících slavností jako byly například poutě a posvícení. Známe dnešní konotace pouti spojené s pouťovými atrakcemi a posvícení snad jen se slavnostním obědem. Nováková tu zmiňuje jev, že právě tyto čistě katolické slavnosti spojené s vysvěcením místního kostela nebo uctíváním svatého, který má ve vsi sochu nebo kapličku, slaví ve vsích nejen katolíci, ale také evangelíci „jednosvorně, nic po původu se netázajíce.“¹²¹

4.4.8. Vesnice a domácnosti

Také vzhled domácnosti a některé typické předměty vypovídaly o náboženské příslušnosti obyvatelstva. Opět tu hrálo podstatnou roli, do jaké míry byly pro toho kterého člena rodiny důležité i vnější projevy jeho víry. Tak Nováková může napsat, že „v obydlí některé horlivé katoličky, třeba byl muž i děti helvetské, najdeš v rohu nad stolem hojně obrazů svatých; nikomu nepřipadá nad tím se pozastavovati.“¹²² V článku „U Filippich v Čachnově“¹²³ si Nováková všímá inventáře a výzdoby v katolické chalupě: typická byla skříň „koutnice“, zde ji nahrazovala konzola s lampičkou a objemnými modlitbami, celý kout vyzdoben obrázky svatých buď malovaných na skle nebo v podobě barvotisků, kromě toho také portréty panovnické rodiny a obrázků korunního prince v rakvi. „Ze svatých obrázků těch, starých i novějších, poznáváme, že jsou Filippich katolíci (k čemuž se i s nemalou hrdostí

¹²¹ Teréza Nováková, Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech

¹²² Teréza Nováková, Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech

¹²³ Teréza Nováková, U Filippich v Čachnově. Vysokomýtsko, Vysoké Mýto 1931

znají), neboť u evangelíků našli bychom leda vyobrazení poslední večeře Páně, desatero božích přikázání a vzácný již toleranční patent.“¹²⁴

V době, kdy Nováková dělala tato pozorování, rozšiřoval se v kraji nový vliv znovuzrozeneckého hnutí, který přinášel i některé nové vyznavačské ozdoby. Nováková zmiňuje obraz „Dvě cesty“ u Zrůstových, který má text v angličtině a zpodobňuje dvě cesty – jednu ke spáse a druhou k zatracení.¹²⁵ Vypovídá tak zároveň o nové religiozitě i o tom, odkud tyto nové směry přicházely – z Anglie, a především z Ameriky.

Podobné to bylo i v případě veřejných prostranství. Tam, kde ve vsi převládali katolíci, projevilo se to větším množstvím křížů, soch, a to především Panny Marie a Svaté Trojice. Zajímavé je, že v této oblasti byl za protireformace prosazován spíše kult Panny Marie, než v jiných oblastech rozšířené uctívání svatého Jana Nepomuckého, což se odráží právě na zasvěceních a sochách. Kromě toho se ještě vyskytovaly obrazy různých svatých v kapličkách a na sloupech či ve výklencích a podobně. Nováková uvádí dokonce konkrétní donátory. V Kamenných Sedlích dal chalupník Antonín Rožek s manželkou v roce 1879 postavit sochu Panny Marie, s povinností pro jeho nástupce o ni pečovat a zachovat ohrazené místo kolem sochy v délce čtyř sáhů. A přímo kamenosedlištské zastupitelstvo odsouhlasilo postavit z darů dobrodinců kříž, který se zavázalo udržovat v dobrém stavu, a to buď nákladem dárců nebo nákladem vlastním.¹²⁶

V těchto vesnicích „nejvýchodnějších Čech“ upoutají pozornost typické usedlosti poličského typu vyznačující se sevřenou čtyřbokou dispozicí, jakoby byla všechna stavení uzavřena do sebe. Nováková si toho všimá například u usedlosti Sílových v Širokém Dole. Zmiňuje zde zřejmě vcelku rozšířenou teorii, že uzavřenost těchto statků měla co do činění s tajnými shromážděními nekatolíků v předtoleranční době: „Na statku odedávna bývali tajní vyznavači evangelia...; ti co nejméně se sousedy se stýkali a majíce obavu, by při svých tajných pobožnostech překvapení nebyli, nebudovali nikdy stavení svých průčelím na cestu, nýbrž na sad, okénka seknic pak zhusta ústila na záprseň“.¹²⁷

¹²⁴ Teréza Nováková, U Fillipich v Čachnově. Vysokomýtsko, Vysoké Mýto 1931

¹²⁵ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹²⁶ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹²⁷ Teréza Nováková, Ve stopách myslí lidové, rkp. 23 11, LA PNP

4.4.9. Soužití obyvatel různého vyznání

Nováková přináší zajímavé postřehy, které nám umožňují nahlédnout do poměrů panujících na východočeské vesnici i co se rozdílů mezi vyznavači jednotlivých konfesí týče. V bohatších vesnicích, více „v kraji“, kterýžto výraz spisovatelka po vzoru místní terminologie ráda používala, slyšela chválit evangelíky jakožto lidi „tišší, rozšafnější a přičinlivější.“¹²⁸ Naproti tomu ve vesnicích „horských“, neúrodných a odlehlých trápily obyvatele bez rozdílu vyznání „dva démoni – kořalka a bída“.

Dalším zajímavým jevem byly „postavy téměř biblické“ vyskytující se mezi evangelíky. Jednalo se jak o muže, tak i o ženy, často to bývali starší evangelických obcí a jejich manželky. U nich se konávaly schůze, na nichž se zpívalo a rozjímalo. Takovým příkladem pracovaným beletristicky byla třeba již zmiňovaná „babička Neprašova“, o které jeden z hrdinů říká, že tak, jako ona, má málokdo bibli „přeříkanou“.

I když se nezřídka vyskytovaly různé třenice, Nováková píše, že „snášlivost mezi helvety a katolíky je tu na vesnicích domovem, jako by ty chrámy obojího vyznání, jež v mnohých místech stojí tu vedle sebe... byly míru toho symbolem“.¹²⁹ Uvádí příklad jistého sedláře z Jarošova pocházejícího ze starého evangelického rodu „v jehož vzezření a tiché nábožné přičinlivosti a skromnosti bylo také cosi biblického a který nad to honosil se rodinným jménem staročeským po mnoho věků v té krajině se naskytujícím a jménem křtícím proroka Daniele“, který s láskou vzpomínal na svého dřívějšího zákazníka, kterého chválil pro jeho dobrotu a laskavost zvláště k chudým. Tímto zákazníkem byl již zemřelý prosečský katolický farář.

Zároveň ale přítomnost jinověrců spouštěla alespoň u některých katolíků obranné mechanismy různého druhu a intenzity. Jednak to byl důraz na věroučné články specifické pro katolictví a odmítnuté evangelickým vyznáním, především kult Panny Marie a ostatních světců a světic, již zmiňované zřizování soch, obrazů a u nich pak provozované pobožnosti, jednak pak nejrozličnější sesterstva a bratrstva. O nich nám také zanechala Nováková zajímavou zmínku v souvislosti s pořizováním

¹²⁸ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

¹²⁹ Teréza Nováková, Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech

hodin na kostel v Mladočově v roce 1882.¹³⁰ Nováková zde přepisuje výkaz vybraných darů z devíti přifařených obcí. Kromě toho, že je z částek patrné, jaký asi podíl katolíků v té které vsi byl, poslední dvě položky jsou dary od „Spolku literátů“ a „III. řádu sv. Františka“. Jednalo se o společenství polovičního či plného mnišství třetího řádu, jejichž členové se zavazovali k určitému počtu modliteb na určitých místech a v jistou dobu, pilnému navštěvování bohoslužeb a účasti na poutích a jiných slavnostech. Nováková zmiňuje, že bylo období, kdy se tito lidé ve velké míře vydávali na pouť až do Říma. Zajímavá je zmínka, že milodary na tuto cestu, jak bylo zvykem, nedávali jenom katolíci, ale někdy i evangelíci za slib, že jim poutník přinese nějaký „svatý“ poutní předmět – růženec či obrázek. Asi nepřekvapí, že v těchto bratrstvech převažovaly ženy. Z toho ale také občas povstávaly neshody v manželství, pokud taková vdaná žena složila slib čistoty nebo pokud se praktikovala až několikahodinová domácí modlení. Modlitby, jak Teréza Nováková zmiňuje, se nesly hlavně k Panně Marii, Spasitel pak vzývá především jako její syn, o Bohu Otci jako Stvořiteli se zmiňují jen sporadicky. Vesničané tyto ženy nazývali „terciárkami“ či „peptiškami“ a o jejich „oblíbě“ svědčí také název „trcalky“. Nováková trochu jízlivě dodává, že leckterá „sestra“ svou zbožností chtěla odčinit poněkud divoké mládí.¹³¹ Setkání a rozhovor Novákové s takovouto terciárkou je vypsán výše v kapitole pojednávající o způsobu, jakým spisovatelka získávala informace o projevech různých vyznání na východočeském venkově.

Nováková vnímala u člověka jako asi nejdůležitější jeho pokrokovost a vlastenectví. A tady říká, že „u helvetů posud jde víra před národností jako bývalo po Bílé hoře...“¹³² a že chovají velkou úctu k nečeským baštám protestantismu a vzdělávacím institucím německým a švýcarským. Ale za to i váží rodních hrdinů z doby husitství. Nepřímá úměra pak platila u vzdělanosti a uvědomělosti evangelíka a katolíka: „...vzdělanější a probudilejší vesničané helvetské víry jsou nábožensky horlivějšími a se svými duchovními vždy v úplné shodě, kdežto probudilí rolníci katolického vyznání, aniž byli snad nevěrci neb vlahými, méně dbají zevnějších forem své víry a s kněžími své kollatury, zvláště oněmi neúprosnými, neustále jsou na štíru.“¹³³ Dokládá to příkladem postojů při petici knížete

¹³⁰ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹³¹ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

¹³² Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

¹³³ Teréza Nováková, Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech, rkp. 15 11, LA PNP

Lichtenštejna za obnovení církevního školství, kdy vzdělání katolíci bránili moderní školu a učitele a kritizovali podepisování petic lidmi, kteří ani nevěděli, o co se jedná.

Některé další pozoruhodné zvyklosti týkající se každodenního soužití obou skupin obyvatelstva jsou již popsány v předchozích kapitolách.

4.5. Blouznivci

Z rukopisných záznamů i z beletristických zpracování je patrné, že Novákovou při národopisných cestách a zkoumáních obzvlášť přitahovaly projevy náboženského blouznivectví. V nich viděla přirozenou návaznost na staré bratrské tradice a také jistou hrdou tvrdohlavost a vytrvalost venkovského člověka.

4.5.1. Dělení a označování

Jak už bylo výše zmíněno, badatelé zabývající se tímto fenoménem měli snahu toto do povolených či později do nějaké z organizovaných církví nezařazené náboženské hnutí nějakým způsobem rozčlenit a označit. Příkladem toho je poznámka „o Reimanovi na Zderazi vypravoval p. uč. (Chalupník), že kdysi k němu přišel svob. pan Helfert a vyzvídal z něho články víry deistické neb adamitské.“¹³⁴ Nováková i v souladu s novějším přístupem ve svém „Materiálu k Adamitům čili Izraelitům“¹³⁵ povzdychává: „Zase to škatulkování!“ Sama se ale používání těchto různých označení nezříká, jak je ostatně patrné již ze zmiňovaného názvu jejího článku. Pravděpodobně to ani dost dobře nešlo, protože různá označení byla mezi lidmi pevně zakořeněná. Podobně jako na tato hanlivě vnímaná označení reagující vlastní označení blouznivců. A tak ze strany vědecké tu jsou zmiňovány termíny jako deisté, nicové, gryllovci, abrahamité, adamité apod. a ze strany těch, kterých se tato označení týkala, např. akatolíci, děti čistého živého, především ale bratři a sestry.

Důvod, proč nelze vytvořit systém a přesné zařazení těchto lidí, je ten, že se nejednalo v drtivé většině o organizované skupiny, ale o jednotlivce, pouze volně se stýkající s lidmi podobných názorů. Nováková to shrnuje: „Ze všech jejich projevů je

¹³⁴ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹³⁵ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

zřejmě, že vždy proti náboženství prikazovanému, vnucovanému brojili, chtějíce se spravovati vlastním rozumem; tato snaha šla tak daleko, že všechny jejich projevy jsou individuální do krajnosti, - proto jednou radost života, podruhé povrhování pozemskými statky, jednou zavrhování manželství individuy pohlavně bezúhonnými, a zase spořádaný život, přání, aby jejich dcery byly respektovány.¹³⁶ K tomu spisovatelka dodává, že si s těmito různostmi nevěděli historikové rady, a snažili se je vtěsnat do jednotlivých sekt a kast – vždy marně. Tuto svou tezi o vypjatém individualismu dokládá Nováková pozorováním, že v její současnosti, kdy svobodomyšlnější doba udělala konec i těm nemnoha svazkům, které tyto lidi spojovaly, již nepocítovali potřebu se setkávat a posilňovat se vzájemně v opozici vůči kněžím a úřadům. I co se týče základních obřadů spojených s rodinným životem, nebylo již tolik vyhraněných případů bránění křtu dětí, stejně tak uzavírali církevní sňatky, část také kvůli nevěstě a příbuzní dávali vystrojiti takovému zatvrzelému „adamtovi“ církevní pohřeb.

Dá se tedy říci, že větší míra svobody bránila radikalizaci těchto lidí, kterou se projevovali v minulosti. Přesto ještě přežívaly u některých jednotlivců tyto vypjaté obranné mechanismy. Takovým příkladem, podle skutečnosti popsáním v Dětech čistého živého byla rodina Pakostova z Kamenných Sedlišť v roce 1876, jejichž vdaná dcera odmítla dát pokřtít své dítě, ač byli formálně zapsáni jako členové evangelické církve. Byli přinuceni dojet do Proseče a dítě bylo přes jejich zuřivý odpor pokřtěno.¹³⁷

4.5.2. „Věrouka“

Tento nadpis musí mít uvozovky, protože o věrouku v pravém slova smyslu, jak již bylo několikrát řečeno, nešlo. Přesto se z dob, kdy se blouznivci kvůli velkému vnějšmu tlaku shromažďovali a tvořili skupiny, které se navenek musely zdát jako „církve“ s pevnější strukturou, dochovaly určité texty, které lze označit jako „vyznání víry“. Jedno z těchto vyznání je uvedeno v příloze.

Od učitele Chalupníka dostala Nováková informace, že základem učení „abrahamitů“ či „adamtů“ je radost ze života, ne ovšem nezřízená, a pak rozumové bádání. Radost života byla vyvažována vědomím, že svět je zlý a život plný strastí,

¹³⁶ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹³⁷ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 197 - 207

ale proto byl člověk obdařen rozumem, aby se těmto trápením buď vyhnul, nebo je statečně snášel. I když Bibli rádi četli, nevěřili v žádná dogmata, oblíbené u nich byly především žalmy, také se modlili Otčenáš. Abrahamité se jim říká z důvodu, že uznávají za podstatné jen to, „co bylo před Abrahamem“, z toho důvodu také neuznávali Ježíše za Syna Božího, ale pouze za velkého proroka. Boha chápou jako velikého ducha, jehož část je v každém člověku a zde se přibližují deismu. „Tento duch má se svobodně rozvíjet, svobodně bádát a má se těšit z krásy světa.“¹³⁸ Protože nevyznávali askezi a k tomu se ještě tajně scházeli, povstala mezi lidmi pověst o tom, že to jsou vyznavači praktik starých adamitů. Tento předsudek byl jistě důvodem mnoha nedorozumění a falešných obvinění, Nováková toto téma zpracovala v Dětech čistého živého velmi drsně ve scéně utonutí dcery jednoho takového „adamity“.¹³⁹ Při vyšetřování, které zaznamenává Helfert, byli předvoláváni podezřelí z České Rybné, Martinic, Záboře, Proseče, Zderazi atd. Z pozdější doby Nováková zmiňuje jednotlivé „adamity“ s jejich pokaždé jinou věroukou, jinými důrazy, z nichž se všichni stali hrdiny Děti čistého živého, kde byli podrobně a podle skutečnosti popsáni. Spisovatelka tyto blouznivce nazývá racionalisty, josefinisty a přírodními filosofy. Také sociální skladba této skupiny blouznivců byla velmi rozmanitá: měšťan, mlynář, chalupníci bohatší i chudší a dokonce žebrák.

Mezi těmito samorostlými mysliteli se vyskytovaly i postavy takřka furiantské. Jednou z nich byl zderazský Reiman, který na Helfertův dotaz, zda věří v Boha, odpověděl, že nevěří, ale že ho poznává. To Helferta rozčílilo a vynadal mu do bezbožníků. Na to Reiman opáčil, jestli když žije v Praze, ji zná celou a Helfert odpověděl, že ne, že ji postupně poznává a čím dál víc se mu líbí. To se Reimanovi hodilo a řekl, že s jeho vztahem k Bohu je to také tak. Jiný z Reimanů byl vyšetřován v Chrudimi proto, že o sobě říkal, že když ze střechy hodí peníz, spadne na zem desetkrát, i stokrát víc. A našli se i takoví, kteří mu peníze ve velkém množství nosili. Při výslechu zase některý nepřizpůsobivý „adamita“ na otázku, zda je helveta nebo katolík, odpověděl: „Helvetem nejsem, protože to dlouhé modlení je mi protivno a katolíci, to toho svého Pána Boha dřevěného zavírají.“¹⁴⁰

¹³⁸ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹³⁹ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 284 – 288

¹⁴⁰ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

Nejblouznivější z této skupiny byl Pakosta z Kamenných Sedlišť, který podobně jako jiní jemu podobní např. v Krouně, ve Stradouni, Lhotě u Chroustovic a jinde, odpovídal na otázky podle svého přesvědčení: u majetku, že daně neplatí, že zem žádnou nedrží, jen otci nebeskému v duchu a pravdě souží, protože pole není jeho, on je jen správcem. Manželku že nemá, že má jen pomocníci, která ducha dcera jako on je ducha syn apod. Velmi podobně Heidelberskému katechismu zní výrok: „Nejsem sám svůj, jsem Nejvyššího“.¹⁴¹

4.5.3. Literatura, myslitelé a proroctví

Ačkoli tvářnost krajiny popisované části východních Čech přispívala k přetrvávání zajímavého jevu náboženského blouznivectví, nelze souhlasit zcela s teorií „samozrození“. Je jasné, že místní obyvatelé čerpali z nejen z předbělohorské doby, ale také z podnětů, které sice sporadicky a s zpožděním, ale přece se dostávaly i do odlehlých míst a tady nalézaly úrodnou půdu v podobě hloubavých myslí. Postupně se přisun zintenzivňoval jednak díky změněným společenským a politickým poměrům a jednak díky rostoucí přístupnosti tištěných materiálů.

Původní vlivy zosobňují do nové doby uchované knihy, především v podobě tzv. špalíčků. Nováková píše o teleckém evangelickém faráři Martínkovi, že má vzácnou sbírku starých náboženských knih a vyjmenovává je: Bibli králickou šestidílnou (neúplnou), Manualník Komenského, různé kancionály české a polské (bratrské) a dodává o původu těchto knih: „Knihy ty zčásti také našel na samotě Damašku blíže Rybného, nový doklad, jak a kde knihy evandělíků a bratří zkáže jezovitské unikaly“.¹⁴²

Konkrétní tituly či obecně autory Nováková zmiňuje spíše ve své beletristické tvorbě, Kvapil v Dětech čistého živého říká na otázku, co čítávají na svých besedách: „...je mezi námi mnoho spisů biskupa Komenského, Havla Žalanského, pana Kryštofa Haranta z Polžic Putování do Svaté země, knížky o císaři Josefovi. Taky z Bible čteme, zvláště žalmy.“¹⁴³ Z dalších titulů a autorů Nováková uvádí: Havla Žalanského O pronásledování církve, Komenského Praxis Pietatis, Spisy Husovy, nově vydané K. J. Erbenem.

¹⁴¹ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

¹⁴² Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹⁴³ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 124

Z novějších či tehdy současných autorů a spisů ovlivňujících svými myšlenkami hloubavé vesničany Nováková zmiňuje: Zápisky pana Jungmanna, Knihu Josefovu vydanou V. M. Krameriem, knihy Karla Havlíčka Borovského, otevřený list Johanna Rongeho, spisy Voltairovy, Davida (Fridricha) Strausse Život Ježíšův ve světle kritiky, Julese Micheleta Svaté Písmo člověčenstva, Augustina Smetanu a také pro leckterého blouznivce osudné spisy Alfonse Šťastného z Padařova. Prostřednictvím mladého studenta Jiřího Koutného (Josef Chalupník) se dovídá Kvapil v Dětech čistého živého o názorech Hegela, Schopenhauera a Feuerbacha.¹⁴⁴

Nejen knihy, ale postupně také časopisy tvořily zdroj myšlenek a informací, nad kterými bylo lze hloubat a ověřovat své dosavadní názory či vytvářet nové. Typické bylo, že si jeden časopis předplácelo více lidí dohromady, nebo že si lidé výtisky půjčovali od náruživých čtenářů, kterým slouží ke cti, že to pro své sousedy rádi udělali. Byly to jednak časopisy českých evangelíků Českobratrský hlasatel (1849 – 1850), Hlasy ze Siona (1861 – 1919), Evangelické listy (od r. 1870), Hus (1862 – 1864), Jednota (1887 – 1891) a Bethanie (1883 – 1919), list svobodné církve reformované. U necírkevních, myšlenkově otevřených „dětí čistého živého“ to pak byly také časopisy „světské“, především Havlíčkův Slovan (1850 – 1851), Národní noviny (1848 – 1850), Obrazy života, Rozmanitosti, Šotek (1849), Národní listy (od r. 1861), Humoristické listy (od r. 1858). Později to také byly časopisy socialistického hnutí Nový věk svobody (od r. 1888), od r. 1891 přejmenovaný na Sociálního demokrata, Záře, Rovnost (od r. 1885) a protiklerikální Červánky.¹⁴⁵

Kromě toho zdaleka nejen v ranějším období byla důležitá různá prorocství či pověsti, ať už ústně tradované, ručně zapisované nebo i tiskem vycházející. Nováková si například zaznamenala pověst z Mrhova, kde se na poli jednoho stavení shromažďovali tajně čeští bratři a přijímali večeři Páně. Jedné noci byli překvapeni, mnozí byli zabiti nebo zraněni a hospodář poručil, aby ho jednou v té zakrvavené košili na pole také pohřbili. Když na krvi prolité půdě zasel žito, každé stéblo neslo tři klasy. Nováková zmiňuje černilovské gryllovce a dále poznamenává: „Kotterovo prorocství (r. 1625) začalo se rozšiřovati mezi lidem (snad dávno bylo rozšířeno!) a k němu poutaly se naděje v jakés nové království (tři králové k tomu přispějí řecký, švédský a český), světské polo, polo duchovní. Jistě na základě Kotterova prorocství

¹⁴⁴ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 340

¹⁴⁵ A. M. Píša, vysvětlivky k Teréza Nováková, Jiří Šmatlán, Praha 1956, str. 150-151

byla složena píseň o králi Marokánském, která je zčásti citována u Helfert. Mluví se v ní o zmrtvýchvstání Josefa II. Podle víry v proroctví písně sluli někteří i Marokáni. Všelike u nich bujely pověsti... o posledním soudě na starém hradě (pod Novými Hradý).¹⁴⁶ Zajímavé je sledovat, jak pro tyto lidi byla jakákoli zmínka o válkách potvrzením a důvodem k očekávání brzkého naplnění proroctví.

Nejen Kotterovo proroctví, proroctví o králi Marokáncovi, ale také již zmiňovaná Knížka Josefova „sepsaná od jistého spatřujícího XVIII. století, dílem stalé věci, dílem proroctví“, dále Sibylino proroctví a proroctví slepého mládence, vyskytující se v chalupách v podobě sešitků psaných švabachem.¹⁴⁷

Jak už bylo výše poznamenáno, podle Novákové rozložil toto svérázné učení svými spisy Alfons Šťastný z Padařova: „Učení to dlouho na Prosečsku panovalo, zničil je Alfons Šťastný z Padařova, když mezi rolnický lid nasele svoje brožury úplně bezbožeké.“¹⁴⁸ Zajímavé je si poslechnout, co o této zajímavé a rozporuplné osobě řekl T. G. Masaryk v Hovorech s TGM: „Padařovský filosof, Alfons Šťastný, organizoval tehdy ještě uvnitř mladočeské strany agrarism; byl to takový lidový mudrák, ateista, filosoficky závislý na německém materialismu, na Vogtovi, Moleschottovi a Büchnerovi; já se mu pro ty názory posmíval, myslím, že proto měl na mne tu svou zlost.“¹⁴⁹ S názory Šťastného, zakladatele agrárního hnutí, se venkované mohli setkat nejen prostřednictvím jeho samostatně vydávaných brožur, ale také v Národních listech a později v jím vydávaných Selských novinách.

4.5.4. Vztahy s duchovními oficiálních církví

Tyto vztahy duchovních s blouznivci či samorostlymi hloubavci nemohly být než napjaté. Oficiální úřední postoj v toleranční době bylo mlčet o nezařazených a nepodporovat je v jejich pasivní rezistenci výslechy. Ovšem přesto museli příslušní duchovní tyto projevy sledovat a vzhledem k tomu, že byli blouznivci většinou formálně členy evangelické církve, byla zodpovědnost za hlášení na pastorech této církve. Vzhledem k tomu, že měli na starosti také matriky, další problémy se

¹⁴⁶ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

¹⁴⁷ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹⁴⁸ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹⁴⁹ Karel Čapek, Hovory s T. G. Masarykem

vyskytovaly v případě odmítaných křtů, svateb a pohřbů. Nezanedbatelná také nebyla ani finanční stránka věci, uvážíme-li, že většina pastorů žila na pokraji bídy.

Nováková zaznamenává jeden z důvodů, který blouznivci uváděli pro svůj odklon od tolerované církve, a to, že duchovní správci evangelických sborů byli neznalí češtiny.¹⁵⁰ Což v rané toleranční době problém opravdu byl.

Zajímavý je postřeh Novákové z Rychmburska: „Ke kněžím katolickým měli blouznivci více úcty než k pastorům, které sami ustanovovali a platili. A zase kněží měli prý raději adamity než helvety; tito byli nepřístupní, vzdorovití. Tak tvrdí i vrchní novohradský Zebisch. Někteří kněží mysleli, že by se všecko nepřátelství ke katolické církvi ztratilo, kdyby bylo dovoleno přijímatí pod obojí a služby konaly se v mateřské řeči.“¹⁵¹

O napjatých vztazích mezi učitelem Chalupníkem, kterého Nováková nazývá vzdělaným deistou, a prosečským evangelickým farářem Františkem Kaldou (v Proseči působil v letech 1877 – 1899) je pojednáno v kapitole zabývající se školami a učiteli.

V souvislosti se vzrůstáním se svobodné reformované církve v okolí Telecího zaznamenává Nováková střet teleckého faráře Josefa Martínka s Josefem Romportlem. Ten byl nejprve správce nebo opatrovník v sirotčinci založeném v Teleci Martínkem. Když se pak přidal k novému obrozeneckému hnutí, Martínek si na něm ještě zakládal jako na vzorném člověku angažujícím se v posilování mravnosti. Když se ale postupně Romportl stával nesnášenlivým, vytýkajícím svému okolí neobrácenost a když se tato kritika začala týkat i Martínka, byl Romportl ze sirotčince vypovězen. Vztahy se definitivně zničily, poté, co Romportl v roce 1897 vydal brožuru Veliká křivda.

4.5.5. Pronikání nových církví

Co se týče tohoto fenoménu, Nováková nám zprostředkovává názor teleckého řídicího učitele Koblížka na důvody pronikání nových náboženských hnutí.¹⁵² „Pan řídicí Koblížek ve svém známém opovržení k evangelickým kněžím, dle jeho mínění zpronevěřilým, úlohu svou neplním a jen o hmotné věci dbajícím, vysvětluje hnutí

¹⁵⁰ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

¹⁵¹ Teréza Nováková, Materiál k Adamitům čili Izraelitům, rkp. 14 11, LA PNP

¹⁵² Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

tímto podobenstvím sadařským: Když stromek náležitě nepěstujeme a jej zanedbáváme, vyrazí od kořene tzv. vlci a nedbá-li se opět i jich, vyrostou na škodu stromu. Tak jest to s vírou evangelickou reformovanou Pro zanedbání a světskost kazatelů vyskytly se nové církve a dusí nyní původní strom.¹⁵³ Řídící Koblížek byl také velmi nespokojen jednak se stavem církve evangelické reformované, za vzor jí dával církev Herrnhutskou, kterou několikrát navštívil, a jednak se stavem v Telecím, kde se pozvolna vytrácel vliv jeho vyučování a kde se dostávala ke slovu opět hrozba alkoholismu zosobněná hostinským Nekvindou, který se dokonce stal členem školní rady. S tímto názorem souzní i názor učitele Chalupníka a Theodora Nováka, že znovuzrozenecké hnutí je cosi chorobného, co bere lidem svěžest, životní sílu, chuť k životu a k práci. Pro Novákovou je také typické, že sympatie v ní nevzbuzuje cizorodý, především americký původ těchto nových církví na úkor domácí, české tradice, byť se tyto církve k českobratrskému odkazu přihlašovaly. Leckde působily rozboje povýšené a exkluzionistické názory a chování jejich příznivců. U výše zmiňovaného Romportla Nováková píše: „...počal vytýkati tomu onomu v obci, že má ty a ony vady, že je mrtvým údem...“¹⁵⁴ Zároveň ale vynikali misijním úsilím, ovšem často využívajícím nepříznivou situaci člověka či jeho naivitu. Jinde zase „lovili“, jak píše Nováková, mezi oficiálními evangelíky, čímž evangelickou reformovanou církev mravně i hmotně oslabují. Podrobný popis projevů znovuzrozeneckého hnutí a popis jedné z jejich schůzek jsou přepsány v příloze.

Ale také mezi znovuzrozenými se vyskytl rozkol a rozdělili se na dvě skupiny a vydělená část založila „Záchranný Sbor Tábor“ sídlící v Praze v Betlémské ulici. Došlo totiž k rozepři mezi starým křídlem, tvrdícím, že i „znovuzrozený“ může zhřešit a mezi novým křídlem, tvrdícím opak a žalujícím na svobodně-reformovanou církev, že je již ve stejném stavu jako církev evangelická reformovaná.¹⁵⁵

Zajímavé je také svědectví, jak pečovali svobodní o své kazatele: Prý jsou velmi dobře placeni, mají „ze subvencí z Ameriky a Anglie až 1200 zlatých a přijdou-li někam, jsou při odchodu obdarováni vejci, máslem, masem atd., že to sotva odvezou. Tím se jim úřad lépe zamlouvá než řemeslo (ten, o němž referováno,

¹⁵³ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹⁵⁴ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹⁵⁵ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

že tolik dostal, byl např. dříve kovářem).¹⁵⁶ Pokud to byla pravda, a vzhledem k tomu, že jde o svědectví „druhé strany“, je třeba jisté opatrnosti, byl dosti velký rozdíl mezi často marně vymáhanými penězi, na které měli evangeličtí faráři právo, byť v době konce 19. století již nezažívali existenční problémy takového druhu, jako jejich potoleranční předchůdci, a mezi oceněním duchovních této nové církve.

Nováková zmiňuje, že rozšiřování znovuzrozeneckého hnutí bylo alespoň jednou z příčin odchodu faráře Kaldy. Toto téma zpracovala v Dětech čistého živého ve scénu, kdy se prosečský farář na počátku roku 1900 vrací od umírajícího někdejšího „abrahamity“ s pocitem dobře odvedené práce, kdy se poslední z někdejší sekty vrátil do evangelické církve. Jaké je jeho rozčarování, když si na Záboří všimne skupinek lidí vstupujících do jedné z chalup a kdy mu je vysvětleno, že se tam scházejí na schůzku „modlitební či biblickou“! Uvědomuje si, že se mu nepozorovaně vloudil „v obec nový rozkol „zosobněný ne již v odumírajícím starci, ale ve svěží omladině“.¹⁵⁷

V závěru Děti čistého živého Nováková píše, že na Poličsku se evangelíci ve značném množství „přidávají k sektě vlivem americkým povstalé“.¹⁵⁸ S největší pravděpodobností, s ohledem především na Novákovou zmiňovaná jména kazatelů, se jednalo o tehdy vznikající Svobodnou reformovanou církev, později (od roku 1919) Jednotu Českobratrskou, dnes Církev bratrskou, která má v této oblasti sbor v Litomyšli a kazatelskou stanici v Proseči. V úvahu přicházejí také adventisté, kteří v Luži založili již v roce 1908 jeden z nejstarších českých sborů s početnou enklávou v Jarošově a v Poličce, kde byl sbor založen roku 1937. Baptisté do tohoto kraje přišli o něco později, ve 20. letech 20. století, s působností v okolí Vysokého Mýta, kde byl roku 1926 založen „Křesťanský sbor baptistů ve Vysokém Mýtě“. Hezký příklad mezidenominačních vztahů podává přehled historie sboru Bratrské jednoty baptistů ve Vysokém Mýtě: „Modlitebna byla otevřena 26. srpna 1926 za veliké účasti obyvatel města. Přijel také téměř celý pardubický sbor. Z kazatelů byli přítomni dr. Jindřich Procházka, Josef Tolar, František Pokorný, profesor V. Králíček, Jan Říčař. Za Církev českobratrskou evangelickou farář Jakub Caha z Bučiny, za Jednotu českobratrskou kazatel Jan Mejstřík z Litomyšle.“¹⁵⁹ V roce

¹⁵⁶ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

¹⁵⁷ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 392

¹⁵⁸ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 389

¹⁵⁹ Výňatek z publikace o historii BJB ve Vysokém Mýtě poskytnutý kazatelem V. Zemanem

1928 navázali baptisté vztahy s „probuzenými bratřími“, vesměs evangelíky v Pusté Rybné, kde vznikla kazatelská stanice, nyní s architektonicky zajímavou modlitebnou z roku 1972.

4.5.6. Vlastenectví a socialismus

Před vydáním tolerančního patentu byla idea češství a vlastenectví na stejné lodi, co se restriktivního postupu úřadů týče, spolu s násilně potlačovaným nekatolickým vyznáním. V očích mnohých bylo lze dát mezi obě pronásledované „ideologie“ víceméně rovnítko. Jako byl katolicismus symbolem němectví a útlaku, tak bylo českobratrství symbolem potlačovaného češství a národa. Po tolerančním patentu se jakoby cesty obou těchto zaměření rozešly. Tolerované církve hledají v nové situaci svůj *modus vivendi* a vlastenectví zůstává víceméně v ilegalitě. V různé míře na různých místech a v různých generacích se pak tyto dva vlivy projevují. Možná překvapí, že pro potomky českých bratří byla možnost vstupu do nekatolické církve vysvobozením, jinde už tato potřeba zanikla a českobratrská tradice se přeformovala do mravního a národního odkazu. Příkladem jsou některá místa Vysočiny popsaná Františkem Hamzou v Šimonu kouzelníkovi.¹⁶⁰ „Zůstala většina důrazů, ale vytratilo se obecenství stolu Páně, to zvláštní obecenství církve, ztratil se kalich a lámání chleba. Lidušku ani ostatní jí blízké už nerušily vnější způsoby a liturgie tak, jako generaci o několik desítek let starší. Důraz se posunul a zaměřil na každodenní život sám, formy církevního způsobu ustoupily do pozadí. Plné lidství k obrazu Božímu začalo u těchto lidí splývat s češstvím, chápaným ovšem ideálně, ne šovinisticky. Češství v tomto smyslu znamenalo téměř napořád odkaz české reformace, samozřejmě v ohledu mravním.“¹⁶¹

Těžko posuzovat, zda se nedá říci, že se tito potomci staré české církve zpronevěřili odkazu, pro který byli jejich předci ochotni položit život. Jejich společenské působení se naopak zdá být přínosnějším a stabilnějším prvkem než vypjaté prosazování svého světonázoru u některých evangelíků a především u tzv. blouznivců, jejichž usilování během let vyšla na prázdno a oni sami vymizeli. A tak se zdá být mnoho pravdy na tom, že „...nezařazení“ se ve svém zápasu dopustili tragického omylu. V nové situaci se prostě už nedalo jednoduše navázat na

¹⁶⁰ František Hamza, Šimon kouzelník, Havlíčkův Brod 1970

¹⁶¹ Kol., Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě, Praha 1996, str. 205

předtoleranční praxi. Poznali to i ti, kteří zůstali v katolické církvi, těm se však stalo ventilem národní obrození. Prostoupili je a dodali mu významný specifický rys, který se prokázal i v dalším vývoji jako nosný pilíř. V případě ‚nezařazených‘ takový ventil chyběl, snad proto, že jejich nejvážnější záměr předběhl dobu více, než tomu bylo u evangelíků v katolictví.“¹⁶²

Nováková sama je toho příkladem. Vzdělaná, uvědomělá, vlastenecky a osvětově působící, nalézající v českobratrské tradici nejpřesnější vyjádření svých názorů, a přesto bez nejmenší potřeby měnit cokoli na svém členství v katolické církvi. Církevní obřady pojící se s rodinným životem přijímá naprosto automaticky, aby o nich brzo zcela objektivně psala ve vztahu k evangelictví a jeho projevům. V jakékoli církvi není pro Novákovou zajímavý ten, kdo neurvale a násilně prosazuje svůj pohled, ale ten, který zůstává věrný i přes nepřízeň poměrů a obzvláště ten, kdo podle svých možností působí ve prospěch vlasti nebo nejbližšího okolí.

Dalším impulzem, který se přimíchal do přemýšlení hloubavých mudrlantů, bylo socialistické hnutí. Ve shodě s prof. Machovcem lze tvrdit, že toto hnutí našlo připravenou půdu tam, kde panovaly skromné, až nuzné poměry, což v námi sledované oblasti bylo téměř všude. K rozčarování nad panujícími církevními poměry přispívalo jistě mnohde i popsané pronikání nových náboženských proudů a z toho často vyplývající potyčky a hašteření. Nováková zachytila svůj názor na budoucnost evangelické církve obecně těmito slovy: „Evangelická církev asi tak dlouho se bude drobiti na atomy, až doba atomy zašlape – a vše zmizí ve volném, moderním myšlení a – v socialismu!“¹⁶³ Jistě se našlo mnoho takových, kteří přijali za své heslo: Nečekej na blažený život po smrti, ale přičiň se o zlepšení svého života a prosazení spravedlnosti již nyní!

4.6. Profily některých postav v beletristickém díle Terézy Novákové

Vzhledem k tomu, že Nováková byla velmi pečlivá, co se reálií v jejích beletristických dílech týče, lze i její postavy do určité míry považovat za prototypy postav vyskytujících se v pojednávané oblasti, zvláště co se jejich náboženských postojů a dalších názorů týče. Samozřejmě je třeba tyto informace ověřovat, téměř

¹⁶² Kol., Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě, Praha 1996, str. 207

¹⁶³ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

kompletně je ale najdeme již v jejích zápisech ze studijních obchůzek, uměleckou fabulaci lze proto velmi přesně oddělit od faktického jádra.

4.6.1. Jan Jílek

U této Novákové románové prvotiny můžeme sledovat, jak důkladná příprava předcházela sepsání tohoto díla. Prostudovala prameny v pražských knihovnách a archivech, ačkoli první náčrtky vznikly ještě v Litomyšli. Důkladnost, s jakou Teréza Nováková ke svému plánu přistupovala, je doložena také jejími cestami do Rixdorfu, kde po několika hledáních dokonce našla náhrobní kámen s nápisem: „Nr. A. 17 / JAN GÍLEK / byl narozený v Čechách / v Chrudimském kraji v vesnici Lubným / Dne 3ho Aprile 1709 / zesnul v Pánu dne 3ho Octobrs 1780 / v 72hém Roku svého stáří.“¹⁶⁴

Hodnocení samotné Novákové je zachyceno v jejím dopise Svatopluku Čechovi z 28. 12. 1897: „Nedovedete sobě, slovatný příteli, pomysli, jak přesných a pilných studií jsem konala, aby byl Jílek ve všem historicky dokonalý. Ovšem, knihu nemohl napsati nikdo, kdo krajinu kolem Litomyšle a Poličky, její řeč, kraj, minulost nezná zevrubně – a že jsem tu na nejbezpečnější půdě, smím říci beze chlouby.“¹⁶⁵

S osobou Jana Jílka se Teréza Nováková setkala r. 1895, kdy jí telecký evangelický farář Josef Martínek půjčil *Nachrichten aus der Brüdergemeinde 1856*, jejichž součástí byl i vlastnoručně psaný Jílkův životopis.

Román vyšel poprvé v Květech r. 1898, knižně r. 1904.

Jana Jílka Nováková představuje poprvé jako jedenáctiletého v roce 1720, kdy mu umírá otec. Do mysli svému hrdinovi autorka vkládá vzpomínky na otcovo vyprávění o Ježíši Kristu, na jeho četbu „špalíčků“, pečlivě jinak uschovaných ve skulině stěny a v důmyslné skrýši v kamnech. Tímto způsobem se v rodinách uchovávala bratrská tradice a také malému Janu se nezapomenutelně vstřípila do paměti, takže později opouští výhodnější, protože bezpečné, ale zuřivým protireformačním tažením a pohansko-pověřivými praktikami vyprázdňené katolictví. „Kdysi se (Jan) matky své zeptal, proč sousedé na otce černěji a proč on s nimi nekamarádí; tu matka, žena rovněž vážná, mu odpověděla slavnostně: „Protože

¹⁶⁴ Otakar Chaloupka, Teréza Nováková a východní Čechy, Havlíčkův Brod 1963, str. 42

¹⁶⁵ Otakar Chaloupka, Teréza Nováková a východní Čechy, Havlíčkův Brod 1963, str. 43

je služebníkem pravdy, služebníkem Pána Ježíše a jeho evangelia, kdežto tam ti klanějí se modlám a pravdu zapírají.“¹⁶⁶ Z těch slov zaznívá hrdost, sebevědomí a přesvědčenost o vyznávané pravdě.

Další pro danou dobu charakteristickou postavou je bratranec Jílkova otce, strýc Pavel Chadimů, jenž vzešel sice také z bratrské rodiny, ale „chce se mu tech sto tolarů patentem slibovanejch“¹⁶⁷ za nalezení kacířských knih. On to také byl, kdo mimo dalších působil na mladého Jana Jílka, jenž se také načas přiklonil ke katolické víře. Zajímavý je pozdější náboženský „přerod“ Jílkův popsany především v kapitole s příznačným názvem V Jílkově mysli svítá. Nováková zachycuje rozhovor Jana Jílka a hospodáře, u kterého byl: „...dyž ny bylo pořádem tak ouzko, bratránek Chadima ny radil, abych stoutyl do bratrstva svatýho Ignácia, a tam ny poručili, abych se modlil dycky v tu hodinu...Na to hospodář: „Tolik se modlíš a přecej seš smutnej. Pravá modlitba občerstvuje duši lidskou.“ Jílek pak znova: „...cák to šecko bylo platný – pokoje sem nedošel!“¹⁶⁸

Osudy Jílkovy se ve „stříhu“ střídají s líčením exulantské osady Gerlachsheimu, kde působil jako farář Augustin Šulc, původem z Lanškrounska. K němu se upínaly často naděje tajných českých evangelíků majících povětšinou naivní představy o životě ve svobodě a o moci Šulcova zastání. Nováková popisuje postupné vystřízlivění mnoha utečenců, kteří se v novém domově musejí těžce probíjet a často se setkávají s nevráživostí původního obyvatelstva, zvláště pokud zůstávají u svých bratrských tradic a nepříliš nadšeně přijímají tamější luterství.

Na dalších stránkách se setkáváme s poměrně známými jmény „emisarů“ či „missionářů“, např. Václava Klejcha (1678 – 1737) a Kristiána Litochleba z Morašic, kteří vydávali a ze Saska přenášeli zakázané knihy, které si pak za velkého nebezpečí tajní evangelíci v Čechách půjčovali. O tomto nebezpečí svědčí také soupisy K. V. Adámka Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského,¹⁶⁹ ve kterých je zpracován „archiv na zámku rychmburském, v němž byly složeny spisy úřední panství rychmburského, košumberského a chroustovického, tedy značné části východu českého...“¹⁷⁰ Kromě toho podává A. Rezek ve svých Dějinách

¹⁶⁶ Teréza Nováková, Jan Jílek, Praha 1956, str. 10

¹⁶⁷ Teréza Nováková, Jan Jílek, Praha 1956, str. 14

¹⁶⁸ Teréza Nováková, Jan Jílek, Praha 1956, str. 24, 25

¹⁶⁹ vydány byly I. díl r. 1911, II. díl r. 1922

¹⁷⁰ K.V. Adánek, Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského I., Praha 1911, str. 5

prostonárodního hnutí náboženského v Čechách z r. 1887 podrobný soupis knih ¹⁷¹, které prodával a půjčoval Václav Litochleb, Kristiánův bratr, který je také v Janu Jílkovi jmenován. Z knih v Janu Jílkovi zmíněných to jsou: Postila, Antialkoran Václava Budovce z r. 1614, Zákonek, Manuálník Comenii,...

Téměř dobrodružné je líčení pozdějšího návratu Jana Jílka ze Saska jako emisara za účelem převést tajné evangelíky do zahraničí: „Tuze nerad do Jarošova s tebou sem se vydal, - pořádem ny tajnej hlas říká, že nic po našej ceste nebude. Rejš, Šplíchale, bych byl už s bratrem Ostrým - - Tajemného hlasu, „Hospodinova pokynutí“ se Jílkovi dostává i ve snu, když chtějí přenocovat v Jarošově, upokojí je ale odlehlost místa a blízkost skal Maštali, kde jsou ale přesto nalezeni jezuitským páterem Danielem Pelikánem a zatčeni. Tím začíná rokem 1733 ono předpovězené utrpení Jana Jílka v litomyšlském vězení, nespočet vyslychání, přesvědčování, nesmírně krutého věznění a později tvrdé práce, což vše zanechalo na tehdy ještě mladém člověku hrozné následky v podobě podlomeného zdraví. Jen díky náhodě, při požáru Litomyše roku 1735 se mu podařilo uprchnout a dojít až do Gerlachsheimu.

Pro Terezu Novákovou je typické, že ne všechny obyvatele vylíčila jako necitelné zastánce své, jediné správné pravdy, jak o tom svědčí měšťanka Kubiaska, modlící se za spásu své „kacířské prabáby“, přesto po spatření zbědovaného Jílka mu posílá do vězení košili. Podobně mladý radní Pecold se při soudu vydatně Jílka zastává proti ostatním nenávisným kolegům.

Jan Jílek dožil celkem v poklidu v Rixdorfu, kde zemřel 3. října 1780, aby se o pouhý rok nedožil tolerančního patentu Josefa II., který přinesl zbytkům tajných evangelíků v Čechách úlevu.

4.6.2. Jiří Šmatlán

Jiří Šmatlán není ani zdaleka prodchnut oním mysticismem, jaký je možno pozorovat u Jana Jílka. I u něj dochází ke změně vyznání, ne ovšem vratné jako u Jílka, ale postupující téměř až za obzor vlastního náboženství. Jestliže je u Jílka cílem „čistá víra otců“, tak pro Šmatlána je nejhorším to, když je někdo „nepřítel světla a pravdy.“ O pravdu mu nejde jen ve víře, ale také ve společenském uspořádání a ve všech náhledech na svět.

¹⁷¹ A. Rezek, Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách, Praha 1887, str. 112

Tento román psala Nováková v letech 1898 – 1899 a vyšel nejprve v Květech r. 1900 a knižně r. 1906.

Předlohou byla Teréze Novákové opět skutečná postava. S Josefem Šmatlánem (1840 – 1896) se setkala v Borové, ve svém zpracování nazývané Javorovem. V tomto případě se neopírá ani tak o studium pramenů, ale o důkladné poznání životních poměrů podhorské vesnice.

Šmatlán pocházel původně z „kraje“, ze Střemošic ležících v blízkosti oblíbeného poutního místa na Chlumku v Luži. V první polovině 19. století byla tato původně bratrská oblast dávno důkladně rekatolizována, také Jiří Šmatlán vyrůstá v katolické rodině, ale velmi chudé, proto také na něj chrám na Chlumku působí mocně svou nádherou a jeho návštěvy jsou malému chlapci radostí a pýchou.

K setkání s „jinou“ pravdou dochází při cestě blízkými Lozicemi, kde se ptá na nezvyklou stavbu „helvétské“ modlitebny: „dyť to nemá ani věž, ani kříž, ani zvonici se zvonama! Takle přecej kostely nevyhlížej! Pantáto, co sou zač, ti helviti? Sou to snad židi jako dole v ulici lužeckej, neboli Turci, co s nima ty vojny bejvaly, jak vo nich dědeček hovořil? Modlej se taky k jednomu Bohu?“¹⁷² V odpovědi starého lozického evangelíka se setkává s něčím naprosto odlišným, než v čem byl vychováván a co zaznívalo v plamenných kázáních na Chlumku, které tak rád poslouchal. V Jiřím Šmatlánovi, který byl pravděpodobně nadán zvědavou a hloubavou povahou, byla touha po tom, zjistit, kde je pravda.

Osudovým se Šmatlánovi stalo setkání s javorovským (borovským) evangelickým farářem Benjaminem Košutem (1822 – 1898), který v Borové působil v letech 1846 – 1861. Po vyslechnutí jednoho z jeho proslulých kázání nastává uvnitř mladého Šmatlána vnitřní boj: „Nejhlouběji mu v srdci utkvěl kazatel. Již pochopoval, že kráčí s hlavou vztýčenou, skorem hrdě. Byl bojovník za pravdu, - ach, on, Jiřík Šmatlán, také by jím chtěl být! Bolelo hoča jako otevřená tělesná rána, pomyslí-li, že kazatel jest nedobrý křesťan, kacír...“¹⁷³

Zajímavé je zde podané srovnání dvou odlišných míst. V katolické Luži a jejím okolí se lidé s těmi „na druhou stránku“, tedy evangelíky, nehádají, jaksi je trpí, ale nekomunikují s nimi. Naopak v Javorově, kde obě komunity žijí v úzkém svazku, dochází k různým třenicím, ale také vzájemnému poznávání a dalo by se říci i k jakési vzájemné úctě.

¹⁷² Teréza Nováková, Jiří Šmatlán, Praha 1956, str. 170

¹⁷³ Teréza Nováková, Jiří Šmatlán, Praha 1956, str. 179

Jiří Šmatlán do sebe horlivě vstřebává nové poznatky z knih, které mu půjčuje farář Košut, k němuž jako k „bojovníku za pravdu“ přilnul, a z knih nového přítele Plíhala. Jakoby docházelo k opakování skrývání se tajných evangeliků v předtoleranční době v malém, tak se mladý Šmatlán skrývá s četbou knih před otcem a vesměs katolickými obyvateli statku, kde slouží. Jeho vnitřní boj popisuje Teréza Nováková slovy: „Léta i zimy přecházely nad hlavou Jiříka Šmatlána a on stále ještě kolísal mezi prudkou duchovní žádostí a strachem z následků svého jednání. Byl-li v modlitebně, četl-li tajně z vypůjčených knížek aneb seděl-li za nedělních večerů v Plíhalově chaloupce, tu nejraději byl by se rozběhl na katolickou fáru a šel tam ‚vypovědit víru.‘ Ale ocitl-li se pod pronikavýma očima své hospodyně, slyšel-li otce se modlit a ty staré písničky z Chlumečku zpívati, zase trnul, co by všecko přátelstvo tomu řeklo.“¹⁷⁴

Podnětem k rozhodnutí je až později po smrti Plíhala nabídka sňatku od jeho vdovy, což ovšem vyvolalo pochopitelně nelibost mnohých jako přestup k jiné víře z rozumu, aby se dostal z podruží do vlastní chalupy.

Ještě dříve je velikou ranou pro Šmatlána odchod milovaného faráře Košuta z Javorova, což se projevilo i jeho vášnivou nenávisť k jeho nástupci Janu Hronskému, vlastním jménem Skalákovi. Byť by nebyl nový farář tak horlivý jako jeho předchůdce, přesto se u Šmatlána projevuje v jeho zaslepené a ostentativní nekomunikaci s novým pastýřem jakási pouhá teoretická touha po právu a pravdě. Ukazuje se to i při odmítnutí přístřeší jeho starému otci, i když to bylo na naléhání manželky, který pak musel chodit po žebrotě.

Také boj proti zavedení Heidelberského katechismu k vyučování dětí, ačkoli tento boj měl své logické opodstatnění, je v Šmatlánově případě spíše bojem proti faráři Hronskému, který se podřizuje nařízení představených. Podnětem k tomuto boji je především četbou Českobratrského hlasatele (vycházel pouze od ledna 1849 do února 1850, kdy byl zakázán), kam přispíval i milovaný Benjamin Košut. V tomto ohledu je velmi zajímavý i mnohem pozdější protest proti užívání Heidelberského katechismu z roku 1923, kde se říká: „Užíváním cizích katechismů vydává se naše církve v nebezpečí oprávněné obžaloby z nečeského smýšlení, neboť českým dětem

¹⁷⁴ Teréza Nováková, Jiří Šmatlán, Praha 1956, str. 192

patří český katechismus. Heidelberský katechismus pro svůj hluboký theologický obsah nehodí se pro školní mládež.“¹⁷⁵

Šmatlán četl a měl předplaceno na svou dobu obdivuhodné množství časopisů. Nejen evangelických, ale později také z okruhů socialistického hnutí.

Za minulého režimu bylo toto vyústění hledání Jiřího Šmatlána vítaným podnětem k názoru, že Nováková zde naznačuje novou, správnou cestu. Ale zdá se, že přes všechno hledání a zkoumání Šmatlán nechtěl víru zahodit jako nepotřebnou, pro něj bylo vždy důležité, zda to, co čte „duši k Bohu a pravdě povznáší.“

Šmatlán je typ venkovského mudrlanta stále se ptajícího, ale ve svých zásadách nedokonale pevného. Zároveň je jeho prosazování nových myšlenek občas poněkud násilné, přesto byl mnohými svými sousedy přijímán s obdivem pro své znalosti a přehled, častěji však mu bylo vytýkáno, že „se nesrovnává s Bohem, natož pak s lidmi a že každinký, snad do jednoho, je mu solí v očích.“

4.6.3. Děti čistého živého

Jestli některé z děl Terézy Novákové skutečně vystihuje charakter duchovního prostředí části „nejvýchodnějších Čech“ ve všech jeho projevech a jemných odstínech, pak jsou to Děti čistého živého. Představují první z prací (později to byl také Drašar), kterými vystihla Teréza Nováková svůj vztah nejen ke zdejšímu kraji, ale především ke zvláštnosti a svérázu obyvatel, často těžce přežívajících na nepříliš úrodné půdě a inklinujících k duchovnímu životu v nejrůznějších podobách. Oba její poslední romány jsou prodchnuty tragikou jejich hrdinů, dokonale vykreslenou autorkou prožívající stále se stupňující utrpení ztrátami svých blízkých. Přes hluboké pochopení života jako poslání, ne jako záruky štěstí, není patrná v těchto románech rezignovanost, byť by byly osudy mnoha postav jakoby nenaplněny, jsou všichni součástí jakéhosi proudu procházejícího časem a zanechávajícího odkaz vždy v další generaci a vždy aktuálně se měnícího v hybnou sílu nových podnětů.

Ještě dříve než vlastní text mluví sám název Děti čistého živého, což je spojení, jakým se označovali členové sekty vedené Kvapilem, který své přesvědčení charakterizoval slovy: „...spravujeme se rozumem svým, který dal nám Nejvyšší.

¹⁷⁵ Protest proti užívání Heidelberského katechismu: Ročenka Družstva Českobratrského v Praze za rok 1923, str. 11

Rozum náš jest ten duch, který v nás přebývá, to světlo čisté, živé.“¹⁷⁶ Také podtitul vypovídá mnohé: „Obraz z duchovního života lidu na východě Čech.“ Duševní rozpoložení autorky vyjadřuje věnování synu „THEODOROVÍ, svobodnému mysliteli, neohroženému hochu.“ V úvodu zaznívá též citace ze Soumraku bohů Richarda Wagnera, jehož hudba byla Teréze Novákové posilou v posledních letech jejího života.

Už od počátku knihy dochází k pozvolnému rozpadu „seky“ Kvapilem vedené na ty, kteří tvrdili, „že světlu čistému a věčným se přiblížíme, když věci porušitelné a pozemské pořádem budem zdokonalovat. Pokrok v duchu a pravdě je ve vůli Hospodina. Nechce duch, který světem vládne a všecko obživuje, aby byli lidé nešťastní, nemocní a hladoví.“¹⁷⁷ Vážený občan „městečka“ Kvapil působil všeobecně na zlepšení i okolního prostředí. Již na první stránce vyčítá hrobníkovi, že příliš brzy vykopává kosti a tak ohrožuje zdraví lidí a vůbec pokládá v duchu ozdravných jeseňských zákonů za lepší, kdyby se hřbitov přestěhoval za město. Jeho zásluhou byla také vybudována městská kašna, především pro případ požáru. Četl „Havlíčkovy noviny“, Národní listy a Slovana, o Havlíčkovi vůbec se často zmiňoval: „Byl pro to, aby každý v Čechách měl zaručenou volnost svědomí. Kněze nemiloval, chtěl, aby nejlepší a nejmoudřejší učili děti ve školách a lidi ve veřeunosti, - to se mu zdál bejt pravej ouřad kněžskej!“¹⁷⁸ Z dalších novin to byly Nerudovy Obrazy života vycházející v Litomyšli, Národní listy, Humoristické listy, nenásilnou formou seznamující s politickým děním. To vše nejenom četl, ale na častých schůzkách svým bratrům a sestrám předčítal.

Kromě toho působil jako „kolportér“ nových spisů, se kterými se na svých častých cestách povozem do měst setkával. Z mnoha zmíněných je možno jmenovat např. list trevírskému biskupu od Johanna Rongeho, vyzývajícího katolické kněze, aby založili německou národní církev blížíci se protestantismu, Alfonse Šťastného z Padařova s protináboženskými spisy, Ernsta Renana a jeho zpracování Ježíšova života a další. Ze starších literatur hojně v „sektě“ čtených byly žaltáře, postily, spis Havla Žalanského o mučednících, Kryštof Harant a jeho Cesta z království Českého do Benátek, odtud po moři do země Svaté, země Judské a dále do Egypta, spisy mistra Husa vydané K. J. Erbenem...

¹⁷⁶ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 125

¹⁷⁷ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 31

¹⁷⁸ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str. 52

Druhou polovinu „sekty“ tvořili ti, jejichž oblíbenou četbou byla především různá proroctví, rozšířená hlavně v 18. století. Z nich nejznámější je asi o králi Marokánovi, v němž se podivuhodně mísí úryvky z Izajáše, Daniele a Zjevení. O tomto proroctví se také zmiňuje J. A. Helfert ve svém spise, kde se poněkud naivně posmívá bludařům, kteří mluvili o králi Marokánském a soustředili se na východ, že „Maroko ovšem zeměpisně neleží na východ, ale jihozápad..., ale tím si beránkové nehrubě lámali hlavu.“¹⁷⁹ Z dalších pak např. Kotterovo proroctví z období třicetileté války aj.

Podivně nešťastné jsou pak konce takřka všech členů „sekty“. Kvapil končí sebevraždou ve stáří, kdy nevidí žádný prospěch pro druhé z toho, aby dále žil, Lexových jediná dcera Růženka se tragicky utopí poté, co vyslechne pochybnosti svého milého o tom, co se děje na „hodech lásky“, kteroužto pověru o adamitech rozšiřuje nesnášenlivá manželka jednoho ze „sektářů“, Faimona. Sám Faimon umírá v naprostém ateismu a hrubém materialismu. Kubík se nechá na samém sklonku života v nemoci vrátit na naléhání manželky do lůna evangelické církve, v níž umírá smířen s Bohem. Jediný Pakosta zůstal věren blouznivé naději o králi Marokánovi a svou víru nesl do světa coby žebrák. Syn Heleny Koutné, sestry Kvapilovy, Jiří Koutný při posledním setkání s Pakostou „vzpomínaje na děje svého života, na matku, strýce, Růženku...“ řekl: „Nezradil jsem sebe, bratře, ani kdo z nás: ale zlá náhoda, lidská zloba nás zaskočila a podrazila nám nohy. Věř, že všecko kolem nás je úskočné, plno nebezpečství; jen rozumem lze svět přemáhati, a nestačí-li rozum, - opovržením.“¹⁸⁰

Z dalších postav je třeba si povšimnout „Faimonky“, horlivé katoličky, která kvůli nenapravitelnému muži „adamitovi“ ztratila syna. Musel to být jeden z posledních případů odebrání dítěte z důvodu mravního ohrožení, opatření dříve používaného u bludařů. Nováková zmiňuje podobný případ také z Krouny, kde ale děti z Litomyšle, kam byly odvezeny, utekly zase zpět k rodičům. V tomto případě byly úřady důkladné, a matka se setkala se svým odrodilým synem zděšeným z poměrů, v jakých se narodil, až při smrti manžela. Syn již byl katolickým knězem, k velké radosti matky, ale bez zájmu o svou rodinu. Faimonka pak na odčinění hříchů svého muže šetří na stavbu kapličky. Jakkoli velká je tragédie této ženy, nic nemůže omluvit její jednání plné zášťe a závisti vůči komukoli, komu se podle ní

¹⁷⁹ J. A. Helfert, O tak řečených blouznivecích náboženských, Praha ?, str. 232

¹⁸⁰ Teréza Nováková, Děti čistého živého, Praha 1957, str.422

vede lépe. Nováková ji odsuzuje tím, že právě ona zasela nejistotu ohledně „hodů lásky“ do Jiřího Koutného a tím potažmo způsobila smrt jeho milé, která se utopila poté, co zaslechla rozhovor Koutného a jejího otce.

Jako protiklad k necitelnému prosazování vlastního názoru je rychmburský „velebný pán Salášek“. Nováková ho líčí jako tak trochu podivína majícího největší zálibu probírat se v hradním archivu. Naproti tomu naprosto nechápe odlišné náboženské představy blouznivců a stojí bezradně nad utrpením a těžkostmi povstávajícím z této situace v rodinách. Autorka oceňuje jeho čestné jednání s jeho životní družkou a pozdější v podstatě spokojený rodinný život naplněný historickým bádáním.

4.6.4. **Drašar**

U tohoto životopisného románu musela Teréza Nováková postupovat částečně podobně jako u Jana Jílka, neboť do roku 1935 neexistovala monografie o Drašarovi.¹⁸¹ Napsání tohoto díla v letech 1908-1909 předcházelo důkladné studium Michlovy pozůstalosti, piaristického řádu a na místech Michlovy působnosti, tedy na Poličsku, v Litomyšli a poprvé i v mnoha jiných místech: v Berouně, Českých Budějovicích, Praze a dokonce v Budapešti. Opět zaujme píle a zaujatost tématem, se kterým Nováková počítala pro román od r. 1893, kdy se poprvé o Drašarovi dověděla a spatřila jeho hrob v Březinách.

Drašar – vlastním jménem Josef Václav Justin Michl prožíval svůj život v neustálých bojích. Narodil se roku 1810 v poličské měšťanské rodině, kde panoval však stálý zápas o zachování ryneckého domu a k tomu přesvědčení, že z Josífka „bude...něco znamenitého, velkej pán!“¹⁸² Tyto dva momenty zásadně ovlivnily Michlův život a měly dalekosáhlé následky. Michl skutečně již od mládí projevoval zájem o literaturu a dějepisectví, logicky odešel studovat na piaristické gymnázium do Litomyšle. Stálý nedostatek peněz jej vedl k rozhodnutí vstoupit do piaristického řádu, což se zdála být nejsnadnější cesta k zajištěnému životu zasvěcenému studiu. Brzy však pocítuje tíhu „nepřirozeného života“ a poznává, že jeho zájem o českou literaturu a dějiny se nesetkává s příznivým přijetím u představených. Přes svou nelibost z jakési zvláštní nerozhodnosti a nedostatku vůle, které se projeví v dalších

¹⁸¹ Miloslav Kaňák, *Z dějin reformního úsilí českého duchovenstva*, Praha 1951, str. 103

¹⁸² Teréza Nováková, *Drašar*, Praha 1959, str. 22

zásadních momentech jeho života, skládá řádové sliby s poněkud nejistou útěchou, že řád bude brzy zrušen.

Výhodou jeho stavu bylo celkem nerušené působení na školách a především prostor pro sepsání řady prací jednak didaktického rázu, jednak filologického a především Ouplného letopisu literaturného.

Michl po celý svůj život blouznivě toužil po ženě, ovlivněn Kollárovou Slávou dcerou po Živě, Hévě, která by mu byla Múzou a inspirací. V tomto duchu také navazuje několik platonických známostí s jakýmsi neurčitými plány na vystoupení z řádu. Nakonec pod vlivem touhy po lidském životě a na základě idealistické představy o přirozenosti neprotivící se víře předků chce přestoupit k této víře. Protože pro něj tento přestup není možný v českých zemích, odjíždí ke svému idolu Janu Kollárovi, o němž je přesvědčen, že jej pochopí a pomůže mu. V Budapešti se mu ovšem dostává drsného zklamání nejen samotným Kollárem, ale i nedosažením přestupu, který se poté bolestně táhne po dlouhou dobu. Řešením situace by byl Michlův odjezd do zahraničí, to ale z touhy působit ve prospěch českého lidu odmítá.

Intelektuálně spřízněnou duši nachází Michl v borovském faráři Benjaminu Košutovi: „Zachoval jste se, pane profesore, jako čestný muž a Čechoslovan, když z řádu jste vystoupil; ovšem lépe by bylo bývalo učiniti tak ještě před složením profese aneb vůbec v podobné římské společenstvo nikdy nevstupovati.“¹⁸³ Přes veškeré osobní sympatie, nemůže Košut Drašarovi, přesvědčenému o brzké, jeho problému příznivé změně poměrů, nijak pomoci. Drašar, který na Slovensku přestoupil k luterské církvi nechápe dost dobře překážky, které mu brání stát se reformovaným farářem. Odmítá brát na vědomí úřední předpisy a pravidla, a když není možno dosáhnout cíle, dostává se v jakési letargii a trpném vyčkávání stále níž. Přijímá místo učitele na nedostatkem moráky nechvalně proslulých Březinách. Tím se ovšem dostává pod jurisdikci teleckého faráře Václava Karafiáta (1794 – 1874; farářem v Telecím 1822 – 1874), nemajícího špetku pochopení pro Drašarovy snahy osvětové ani pro jeho soukromý život, třebaže, pravda, neuspořádaný.

Co se týče náhledu Michla na „církve předků“, pak farář Karafiát jej hodnotí zcela právem: „Vaše pojmy a názory, pane učiteli Michale,...jsou přece jen velmi spletené a nejasné...Mluvíte nikoli jako bohoslovec, ale jako dějepisec o církvi české, o víře předků svých.“¹⁸⁴

¹⁸³ Teréza Nováková, Drašar, Praha 1963, str. 227

¹⁸⁴ Teréza Nováková, Drašar, Praha 1963, str. 241

Drašar zažívá okamžik lidského štěstí s Josefkou Maděrovou na Březinách, kde působil krátce jako učitel. Z tohoto vztahu se narodila dcera Justýnka, což však stálo život její matku. Drašar se k dceři přiznává vlastnoručním zápisem v telecké matrice narozených: „12ho února (1852) Justýna pokřtěná ode mne Václava Karafiáta, duchovního správce; náboženství: protestantské; otec: nemanželský otec dobrovolně se přihlásil před spolupodepsanými dvěma svědky, kteří ho dobře znají, o vepsání svého jména žádal, jeho vlastnoruční podpis:

Josef Vácslav Michal, alias Justin Michl, vulgo Drašar...“¹⁸⁵

Zneuznán a napadán, ctěn pouze několika obyvateli Březin, končí svůj život po boku Anny Černé, hezké, ale omezené a líné ženy, s níž měl postiženého syna Vilíka. Umírá „v bídném přístěnku“ chaloupky Teplých 13. března 1862.

Nováková na pozadí poměrů v církvích po toleranční doby podala obraz toho, jak vlastní nedůslednost, ale především necitelnost okolí způsobila nadanému člověku toužícímu po lidském životě hluboký mravní pád.

ZÁVĚR

Tato práce si kladla za cíl ukázat Terézu Novákovou, známou v lepším případě z učebnic literatury pouze jako spisovatelku vesnického realismu, jako autorku mnoha prací jak beletristického rázu, tak i odborných statí národopisných, v nichž věnovala vždy nejvíce prostoru a svého zájmu otázkám jednak soužití obyvatel různých náboženských vyznání, a tedy i zvyků a názorů, především pak zvláštním projevům náboženského blouznivectví či svérázných náboženských i nenáboženských myšlenkových konstrukcí.

Nováková se ukazuje jako hodnověrný pramen ke zkoumání specifík náboženského života dané oblasti a dané doby. Je zkoumaným tématem nanejvýš zaujata, což jí ale nebrání držet si odstup a k získanému materiálu přidávat jen věcné a kritické hodnocení. Je si vědoma zatíženosti zpráv zainteresované strany a sama to buď přímo poznamenává nebo je to z jejích zápisů patrné. Při sběru informací dává slovo celému spektru tehdejší společnosti, zaznamenává tak již kriticky zpracované postřehy vesnické inteligence, především učitelů, ale i vzpomínky prostých obyvatel.

¹⁸⁵ SOA Zámorsk, č.matriky 3241

Nezůstává také jen u zprostředkovaných informací, ale mnoha událostí se sama osobně účastní.

Další a ještě podrobnější zkoumání především písemné pozůstalosti Novákové může s velkou pravděpodobností přinést další cenné informace a přispět tak k pochopení zajímavého fenoménu soužití a vzájemného ovlivňování a obohacování náboženských tradic východočeského regionu konce devatenáctého a začátku dvacátého století s přesahy mnoha desetiletí do předchozího a následujícího období.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY A ZDROJŮ

1. Primární literatura a zdroje

- Nováková, Teréza. Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze (podrobněji neupřesněno z důvodu absence jednotného číslování rukopisů)
- Nováková, Teréza. Něco o náboženských poměrech nejvýchodnějších Čech. Rkp. 15 11. LA PNP Staré Hradky
- Nováková, Teréza. Materiál k Adamitům čili Izraelitům. Rkp. 14 11. LA PNP Staré Hradky
- Nováková, Teréza. Ve stopách myslí lidové. Rkp. 23 11. LA PNP Staré Hradky
- Nováková, Teréza. Vyznání víry. Rkp. 2 11. LA PNP Staré Hradky
- Nováková, Teréza. Z obcí nábožensky smíšených na nejzazším východě Čech. Český lid, roč. I. Praha 1891
- Nováková, Teréza. U Fillipich v Čachnově. Vysokomýtsko. Vysoké Mýto 1931
- Nováková, Teréza. Jan Jílek. SNKLHU Praha 1956
- Nováková, Teréza. Jiří Šmatlán. SNKLHU Praha 1956
- Nováková, Teréza. Děti čistého živého. SNKLHU Praha 1957
- Nováková, Teréza. Drašar. SNKLHU Praha 1959
- Nováková, Teréza. Drašar. SNKLU Praha 1963
- Nováková, Teréza. Slavní žen českých. Libuše Praha 1894
- Nováková, Teréza. Roztroušené kapitoly. SNKLHU Praha 1961
- Nováková, Teréza. Kamenité stezky. Kruh Hradec Králové 1978
- Nováková, Teréza. Zrcadlení, Albatros Praha 1981
- Lidské sonáty. Korespondence Terézy Novákové. Odeon Praha 1988

2. Sekundární literatura a zdroje

- Novák, Arne. O Teréze Novákové. Česká Třebová 1930
- Novák, Arne. Podobizny žen. Novina Praha 1918

- Novák, Arne. Novák, Jan V. Přehledné dějiny literatury české. Reprint Atlantis Brno 1995
- Šalda, F. X.. Z období Zápisníku II.. Odeon Praha 1988
- Šalda, F. X.. O umění. Československý spisovatel Praha 1955
- Šalda, F. X.. Z období Zápisníku I.. Odeon Praha 1987
- Pražák, Albert. Královny, kněžny a velké ženy české. Vilímek Praha 1940
- Nejedlý, Zdeněk. Osudová setkání. Hradec Králové 1978
- Knížková, Ludmila. Přátelství učitele Josefa Chalupníka se spisovatelkou Terézou Novákovou a jejími syny Theodorem a Arnem ve světle vzájemné korespondence: Chrudimské vlastivědné listy 5/1995
- Svadbová, Blanka. Arne Novák a Teréza Nováková ve světle svého listáře: Pomezí Čech a Moravy 3/1999
- Růžička, Jindřich .O veřejné činnosti Terézy Novákové za pobytu v Proseči v letech 1908-1912: Acta Musei Reginaehradecensis XVI. 1985
- Chaloupka, Otakar. Teréza Nováková a východní Čechy. Východočeské nakladatelství Havlíčkův Brod 1963
- Machovcová, Markéta. Machovec, Milan. ČSAV Utopie blouznivců a sektářů. Praha 1960
- Nešpor, Zdeněk R. Víra bez církve?. Albis International Ústí nad Labem 2004
- Dvořák V. Novák J. Českobratrské Prosečsko. EMAN Benešov 2006
- Andrle, Karel (ed.). Z roboty ducha ke svobodě. 1931
- Kol. Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě. Oliva Praha 1996
- Adámek, K.V. Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského I. Praha 1911
- Rezek, A. Dějiny prstonárodního hnutí náboženského v Čechách. Praha 1887
- Helfert, J. A. O tak řečených blouznivcích náboženských v Čechách a na Moravě za císaře Josefa II. ČČM 1877
- Kaňák, Miloslav. Z dějin reformního úsilí českého duchovenstva. Blahoslav Praha 1951

Protest proti užívání Heidelberského katechismu. Ročenka Družstva
Českobratrského v Praze za rok 1923

3. Pomocná literatura a zdroje

SOA Zámorsk, matrika narozených v Litomyšli, č. 5402 N a 5404 N

SOA Zámorsk, č.matriky 3241

<http://www.fortunecity.com/victorian/durer/23/emigrace/policka.html>

Císařová Kolářová, Anna. Žena v jednotě bratrské. Praha 1942

Němcová, Božena. Dopisy lásky. Praha 1971

Čapek, Karel .Hovory s T. G. Masarykem. Československý spisovatel
Praha 1990

Hamza, František .Šimon kouzelník. Vysočina Havlíčkův Brod 1970

Neuner, Peter. Ekumenická teologie. Vyšehrad Praha 2001

Melmuková, Eva. Patent zvaný toleranční. Mladá fronta Praha 1999

PŘÍLOHY

Vyznání víry

Věříme v jediného Boha, stvořitele nebes i země. Trojice jest mnohobožstvím a proti Bohu na urážku. Knihy starého zákona praví: „Já jsem Hospodin Bůh tvůj a žádný jiný; není Boha beze mne ani mimo mne.“ Že Kristus byl, věříme, jako se věří historie nějaká; ale nevěříme, že by byl synem božím, Bůh zajisté syna zploditi nemůže, ani, že by za nás zemřel a smrtí svou nás spasil. Buďto ukřižován byl za své hříchy, anebo zemřel nevinně; buď jak buď vždy trpěl sám za sebe a sám za sebe podstoupil smrt'. Byl-li nevinnen, tehdy vina padá na soudce jeho, a pak věříme, že byl syn boží jakož i my jimi jsme. Všaktě všickni lidé nejsou než stvoření a synové boží. Ale aby Bůh stal se člověkem, nemůžeme a nebudeme tak málo věřiti, jako, že by se člověk mohl státi Bohem. O zázracích jeho ostatních, o kterých se v písmě vypravuje, nelze věděti, zdali a pokud jsou pravdivy. Věříme v Ducha svatého jakož věříme, že v každém člověku zvláštní duch jest. Duch sv. nám jest duchem dobré rady a síly, on nás spravuje a potěšuje, Ale aby duch ten byl zvláštní osobou v božství, tak málo věřiti můžeme, jakož věřiti nelze, že by duch náš v nás byl jinou osobou.

Bible není Bohem vnuknuta, i nelze v ní všechno pokládati za božské. Však v bibli samé rozdíl se činí mezi tím, co Bůh mluvil, a co od lidí bylo psáno. Aniž bible předpisuje, aby všemu bez rozdílu bylo věřeno, jelikož se dí: „Všeho zkuste, a toho, co nejlepšího jest se přidržte.“ Učení Kristova a apoštolův všechna jsou pravá, pokud se srovnávají s věrou v jednoho Boha a jeho ctěním; pokud však Ježíše prohlašují spasitelem a jemu poctu božskou osobují, potud jsou falešná. Bůh všechno již prvním lidem byl zjevil, i nemáme se již žádného dalšího zjevení co nadíti nad to ježto obsaženo bylo v písmech které Bůh Noachovi ke schránění odevzdal do archy a ježto ještě má přijíti na jevo. Pokud toho nebude, věříme ve zjevení boží jen tam, kde se nám Bůh zjevil skutky svými.

Křest jest vynálezek lidský. Kdyby ho ke spasení bylo zapotřebí, byl by jej Bůh hned z počátku byl ustanovil. My křtěni jsme proto, že jsme co děti úkonu tomu protiviti se nemohli: zdaž dítě ví co se s ním děje? Děti své dáváme křtiti, tak jako

uzavíráme manželství a smlouvy, poněvadž zákony vlast naší tak přikazují. Kdyby jen nás bylo, však bychom jich křtítí nedali.

Zákonem naším jest desatero přikázání, které Mojžíš na Sinai obdržel; Bůh prstem svým zapsal je na desky kamenné a zároveň v srdce naše. Boha a bližního budeme milovati, desatero přikázání božích zachovávatí a vrchností našich budeme poslušni. Ale náledek lidský jest, že by vrchnosti přímo byly ustanoveny od Boha; jsou zajisté i zlé ježto moci své zneužívají.

Věříme v nesmrtelnost duše, ale v muka pekelná nevěříme; neboť by to bylo proti neskonalému milosrdenství nejlepšího otce. Hříšníci podle míry hříchů svých budou trestáni anebo zničeni; spravedliví věčně s Bohem milující jej, zůstávají budou.

Ve schůzích svých, lidé tito pravili, že se modlí otčenáš a zpívají žalmy Davidovy zbuzující přitom lítost a zkrušení. Žalmy prý se jim proto zvláště líbí, poněvadž v nich nalézají čisté učení o jediném pravém Bohu a o zachovávání zákona jeho. Služby Boží jsou prý pro spravedlivé, kterým se modliti třeba, aby je Bůh uchránil v jich nevinnosti, a pro hříšníky, ježto pokání činiti a s Bohem se smířiti musejí.¹⁸⁶

Popis znovuzrozeneckého hnutí

Nejhlavnější událostí okolí Teleckého jest ruch znovuzrozenecký, jenž vychází z Pusté Rybné a Damašku, ale vyskytlo se i v Záboří, Telecím atd. První podnět dal prý farář Sypták, první farář v Pusté Rybné, jenž však brzy své dílo opustil obávaje se jeho konsekvencí. Hlásal umravnění, osamostatnění evanjelíků, nezávislost' na farářích takových, kteří trpí v církvi lidi mrtvé, připouštějí je ke stolu Páně atd. Sypták řídil se dle vzorů cizích, hlavně amerických: náboženská shromáždění, kde se vykládalo písmo, náboženské traktáty, umravňující romány (Tajné hlubiny), kde na vykořenění alkoholismu se pil čaj, nekouřilo se atd. Z okruhu vlivu farářova sunulo se hnutí dále ve vliv t. zv. svobodně-reformované církve, jejíž kazatelové Adlof, Kostomlatský, Urbánek atd. chodí jako misionáři po Čechách. Jakýmsi orgánem této společnosti jest Bethanie s nynější svou přílohou Mladý

¹⁸⁶ Teréza Nováková, Vyznání víry, , rkp. 2 11, LA PNP (Národopisný materiál, rukopis ze sbírek Literárního archivu Památníku národního písemnictví, osobní fond Terézy Novákové)

křesťan, na venek jeví se hnutí nejzřetelněji ve Spolku křesťanských mladíků, horlivém podporovateli Domoviny. Nejnověji odbírají „znovuzrození“ i Svobodného křesťana, srovnávající se patrně s jeho zásadami. Kromě těchto shromáždění, odřikání se lihových nápojů, kouření, návštěvy hospod a tančiren, jest znakem znovuzrozených, že neuznávají farářů zákonitých, na jejich kázání nechodí a vůbec do domů Páně. Oni jsou si sami kazateli a kněžími. Jakmile je duch Boží osvítí a oni pocítí, že jsou hříšníky, že jest jim třeba omytí krví Kristovou, pokládají se za znovuzrozené; případně-li jim cosí, co by měli říci na spásu bratří a sester, čili jak sami říkají dá-li jim Pán vnuknutí, řeční ve shromáždění, modlí se nahlas atd. Ostatní z Kristovy krve znovu nezrození lidé jsou „mrtví“, to je „svět“, oni také dříve „byli ve světě“. Z toho opět vyplývá, že tito lidé, ať vzdělaní ať nevzdělaní, mají se za zvláštní vyvolence Boží; v té chvíli, kdy se znovuzrodili, byla jim i dána všecka potřebná moudrost, vštípena v ně byla všecka láska, jak ji Kristus žádá. Ale zdá se, že této právě mezi nimi není; opovrhují lidmi „ze světa“, snižují se k nim jaksi ze své výše, hlavně ovšem, aby i je znovuzrodili, z nich své bratry a sestry udělali. Jako za dob tajných bratří obracejí se hlavně k lidem úplně opovrženým, zmrzačeným, nemocným, kleslým (Domovina!), „slabým na rozumu“ atd.¹⁸⁷

Popis „modlitební schůze“ znovuzrozených

Když jsem přišla o 9. hodině, četl řídící Němec právě z poslání sv. Pavla k Římanům o neřestech, jež vyskytovaly se tehdy ve „věčném městě“. K tomu byl vyklad tištěný. Pak při průvodě harmonia zpívala se píseň ze zpěvníku Adlofova; náhle vrhli se všickni na kolena, každý do jiného kouta, do stínu, sepjali ruce, do nich skryli tvář a počali se jeden po druhém modliti, vzdychati a zcela zjevně plakati. I muži. Nerozuměla jsem všemu, co šeptali a vykřikovali, ale bylo to dle úryvků ono „heilandování“, žalování na sebe, volání po pánu Ježíši, po smilování, po osvícení, atd. Všichni promlouvali po řadě, z mužů počal p. uč. Němec, z žen Zrůstová; podivný to byl dojem, hlasy přicházely z temna a jako z hluboka, když tváře, celá hlava byla zabořena ruce, zastřena. Na to promlouvala jsem k nim jako host, o Domovině, o prostituci, o mravnostním hnutí, připínajíc se ke čtenému odstavci

¹⁸⁷ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

z bible. P. ř. Němec mínil, že té lásky, kterou se na nich dožadují, již sami v sobě mají, tím že je Pán osvítil. Oni mladíci, zvláště Hamerník, vypravovali, jaký život bujný je i na vojně i mezi čeládkou „ve světě“, jaké nástrahy jim byly činěny, jak se bránili. Oba byli toho mínění, že i největší vlastenci, nejznamenitější a nejlepší lidé, nejsou-li naplněni pánem Ježíšem a neočekávají-li vše od něho, nezmohou nic dobrého a nic nejsou. (Tato protekčnost byla namířena na inteligenty, hodná dávka asi měla připadnouti mně.) Konečně zpívala se krásná píseň ze zpěvníku snad od samého Adlofa, vlastenecko-českobratrského ducha, na melodii „Dýmem požárů“; to spořádala Zrůstová patrně na počet mně, abych mohla zpívat s nimi, což jsem i učinila. Po pobožnosti rozmlouvala jsem s uč. Němcem o „lesejku“, o Šmatlánovi (mé kresbě), o jeho disciplinárkách atd. Po 10. hod. šli jsme domů. Tato shromáždění bývají dvakrát, snad i třikrát za týden, vždy v pátek a neděli; nedělní shromáždění navštěvuje až 30 lidí, nejen z Rybné a z Damašku, ale i z Telecího, Březin, atd. Někdy se čte, jindy káže, vykládá bible, pořádek se mění. Letního času, kdy jdou lidé za prací polní, bývá méně návštěvníků; nejvíce jest jich, když přibude odjinud kazatel, to Adlof, Urbánek, atd. Mnoho lidí sešlo se letos dne 15. srpna, kdy Zrůstová a ještě několik byli „přijímáni“, totiž z oficiální církve evangelické reformované vstoupili do svobodné reformované. Kromě výše zmíněných kazatelů byl tu i Laštovička z „Domoviny“. Zrůstová, jež hodlá se na jaře 1901 provdati, přesídí do jakési vísky u Řičan, kde jest též znovuzrozená církev, jejíž členem jest její ženich, obchodník jakýsi, s nímž seznámila se skrze Romportla. Láká ji blízkost Prahy, kde je nejčetnější svobodně reformovaný sbor a sídlo kazatelů. Co s chalupou a starou Zrůstovou se stane, až odejde Anna, která je vlastně všeho duší, je neurčito; rovněž jak budou živý, když vzdala se Anna oldříšského místa a pro své přestoupení ztratila Rybenské.¹⁸⁸

¹⁸⁸ Rkp. ze složky písemné pozůstalosti Terézy Novákové uložené v Národopisném muzeu NM v Praze

FOTOPŘÍLOHA



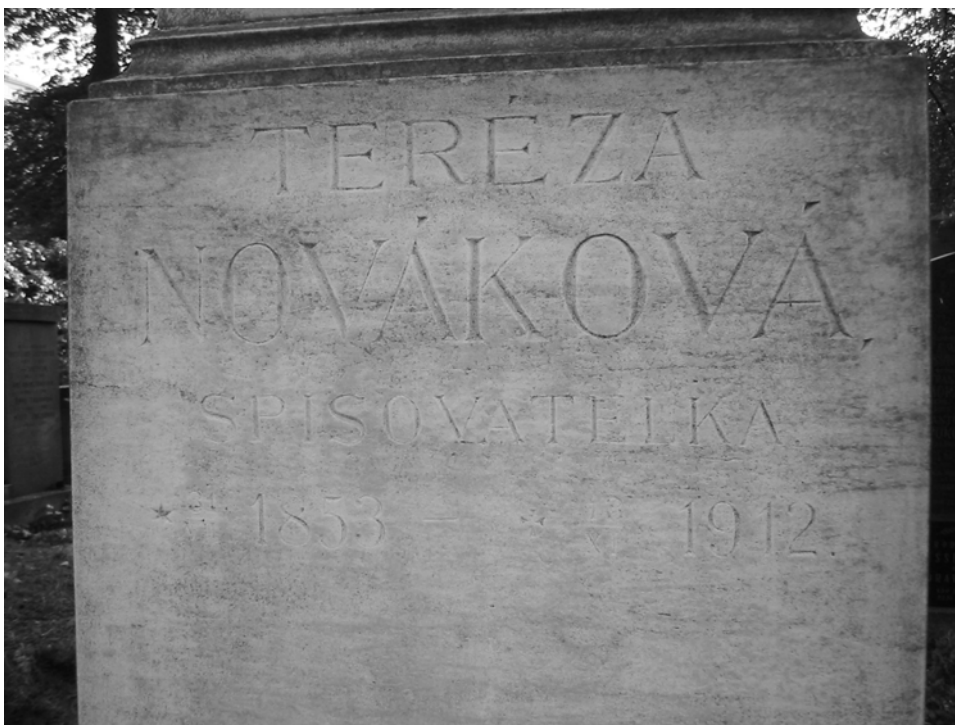
Obr. 1 Teréza Nováková se svým manželem
dr. Josefem Novákem



Obr. 2 Domek Novákových s pamětní deskou Terézy Novákové v Proseči



Obr. 3 Hrob rodiny Novákových na Olšanských hřbitovech v Praze (V, 20, 25)



Obr. 4 Nápisy na náhrobku jsou již téměř nečitelné

materiál k Adamitům čili Israelitům

REDARCE
 ŽENSKÉHO SVĚTA, *Z. r. 1893 / 2. r. 1900. 3. r. Budislavi o Parostovi. 4. r. Kladva Helfertova a Musepnitě. 5. r. dojin Keslovky.*
 ÚSTŘEDNÍHO SPOLKU ČESKÝCH ŽEN.
 PRAHA III.,
 TRUNOVSKÁ ULICE ČÍS. 15.

I. 3/4
 hluboká, rozčleněná ústí, tak jako se mení vady od kůže a kůže, a z kůže kůže. Na vřoutnicích (čirých) kůže v. 1893 byl podří-
 telcem, který ji mu Josef Chalupník. Kůže je z Proseje
 slavně, a kůže, vychována byla v bývalého slavnosti Váry
 (chůra své matky) strýce p. Boasense, jehož syna také jsme
 poznali za pobytu v Budislavi. Tento kůže, strýc, moudrý
 a velmi chudý přičinaval se k setce t. v. adamitů, je-
 ríad mení rebau abrahamitě ve zavaou, jónovadě usna va-
 pi pen to, ne bylo pro Abrahamem. Nemají' knězi' vlastně
 neurnovají' ed'hyeh, těži' Kristus jest jim pen setky m
 porolem, ne soli synem Božím, kůže poravují' za svůj
 moudrou, ale liděho slavnosti, vadi' si z ne seprive exalní.
 kůže p. učitele Chalupníka byla těži' abrahamitě, vřoutnic
 a v tom přesvědčení z emrela. Kůže ji' chlebi' pítě vřoutnic,
 vřoutnic se a kůže se, eda. li' si to s tím tam nakonec
 nevěste sama spřádá? těži' syn byl pravým učite-
 lem svého strýce, více než vlastní' kůže. Kůže, kůže, pa-
 oroval mu Váry, se zna' pen vřoutnic pítě kůže; Moudrý kůže
 nakonec a slůvko jako sebe sama a tím dobře. Kůže
 byl Váry na smrt nemocen, přičel k němu Ch. a pravil
 mu: Škyřka, vy jste nemocen. Ne kůže, ne jsem nemocen,
 pen unaven; to máš kůže teď: Kůže poutal k chod' kůže
 světem, upje se, vřoutnic pítě kůže, ja' jsem také chod' k
 kůže kůže světem a nyní ne si ed'vám spřádá du-
 a jako poutal unavený, nyní si kůže, ani pítě ani pítě
 pen mltlo, ede by si mohl lehnouti, taď i mltlo kůže

Obr. 5 Rukopis Terézy Novákové („Materiál k Adamitům čili Israelitům“ na hlavičkovém papíře redakce Ženského světa)



Obr. 6 Krajina u Pusté Rybné skýtající v minulosti úkryt tajným evangelíkům



Obr. 7 Typický interiér obydlí na Vysočině 18. a 19. století s tkalcovským stavem (Muzeum Vysočiny – Veselý Kopec)



Obr. 8 Na dřevě malované Desatero Božích přikázání z konce 18. století (viz obr. 7)



Obr. 9 Hrob Josefa Vávry – Kvapila na prosečském evangelickém hřbitově



Obr. 10 a 11 Skromné pozůstatky „Lexova mlýna“, shromaždiště „adamitů“ v Dětech čistého živého u České Rybné



Obr. 12 Drašarova pamětní deska z roku 1891 na hřbitově na Březinách



Obr. 13 „Drašarova lípa“ u silnice z Pusté Rybné na Březiny, v místech, kde údajně stávala chalupa, ve které J. V. J. Michl – Drašar zemřel



Obr. 14 Toleranční evangelická modlitebna v Proseči



Obr. 15 Toleranční evangelická modlitebna v Borové



Obr. 16 Evangelický kostel z doby rovnoprávnosti v Telcím



Obr. 17 Evangelický kostel z doby rovnoprávnosti v Pusté Rybné



Obr. 18 Chalupa v Luži z 18. století, ve které se začátkem 20. století scházeli první adventisté (v současnosti určena k demolici)



Obr. 19 Košumberk - znak Diviše Lacemboka Slavaty z Chlumu a Košumberka a jeho manželky Veroniky Slavatové ze Žerotína, přívrženců Českých bratří



Obr. 20 Ruiny hradu Košumberk, v dálce domy vsi Střemošic, rodiště „Jiřího Šmatlána“